

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри _____
(підпис)

доктор філ. наук, доцент

Нерубаська Алла Олександрівна

(наукове звання, науковий ступінь,
прізвище та ініціали)

« ____ » _____ 202 ____ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**на тему: «Адаптація військовослужбовців після демобілізації:
психологічний вимір»**

Виконала:

студентка групи ІН18-8-22-Б1Пс(4,0з)
(шифр групи)

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Яковець Єлизавета Геннадіївна
(ПІБ студента)

(підпис студента)

Керівник: доктор філософії галузі знань
05 «Соціальні та поведінкові науки»,
спеціальності «Психологія» доцент
кафедри

Єрмакова Аліса Сергіївна

(підпис наукового керівника)

2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

Одеський інститут

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 «Психологія»

«Затверджую»

Завідувач кафедри _____

(підпис)

док. філ. наук, доцент Нерубаська А.О.

(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)

« _____ » _____ 2026р.

Завдання

на кваліфікаційну роботу студента

Яковець Єлизавети Геннадіївни

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема кваліфікаційної роботи Адаптація військовослужбовців після демобілізації: психологічний вимір

Керівник кваліфікаційної роботи док.філос. галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальності «Психологія» доцент кафедри Єрмакова Аліса Сергіївна

2. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист: Травень 2026р.

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи)
Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (56 найменувань). Загальний обсяг роботи – 72 друковані сторінки, обсяг основної частини роботи складає 68 сторінок.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження.
Кваліфікаційна робота містить 1 таблицю та 8 рисунків.

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
1.	Збір та опрацювання наукових джерел	Листопад 2025	Листопад 2025	
2.	Написання вступу	Грудень 2025	Грудень 2025	

1	2	3	4	5
3.	Розділ 1. Теоретичні аспекти проблеми адаптації військовослужбовців після демобілізації	Грудень 2025	Грудень 2025	
4.	Розділ 2. Організаційні засади адаптації військовослужбовців після демобілізації	Січень 2026	Січень 2026	
5.	Розділ 3. Емпіричне дослідження адаптації військовослужбовців після демобілізації	Березень 2026	Березень 2026	
1	2	3	4	5
6.	Висновки	Квітень 2026	Квітень 2026	
7.	Оформлення списку використаних джерел	Квітень 2026	Квітень 2026	
8.	Подання роботи на перевірку керівнику	Квітень 2026	Квітень 2026	
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Травень 2026	Травень 2026	

АНОТАЦІЯ

Яковець Є.Г. «Адаптація військовослужбовців після демобілізації: психологічний вимір» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» – Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Одеса, 2026.

Актуальність дослідження адаптації військовослужбовців після демобілізації в сучасних умовах зумовлена комплексом соціальних, психологічних і гуманітарних викликів, що постають перед суспільством у період тривалих військових конфліктів. Повернення військовослужбовців до мирного життя є складним багаторівневим процесом, який супроводжується істотними змінами у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах особистості. Актуальність дослідження посилюється недостатньою розробленістю системи психологічного супроводу демобілізованих військовослужбовців. Незважаючи на наявність окремих програм реабілітації, існує потреба у створенні науково обґрунтованих, комплексних підходів до підтримки ветеранів, які враховують індивідуально-психологічні особливості, тривалість перебування в зоні бойових дій, характер отриманого досвіду та соціально-культурний контекст.

Мета – виявити основні особистісні детермінанти адаптації військовослужбовців після демобілізації..

Методи. аналіз та узагальнення наукових першоджерел за проблематикою; аналіз документів, спостереження, бесіда, психодіагностичний метод та метод статистичної обробки первинних даних..

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, особистість військовослужбовця, психомалюнок, реабілітація.

ANNOTATION

Yakovets E.G. "Adaptation of military personnel after demobilization: psychological dimension" – Manuscript.

Qualification work for obtaining the educational and qualification level “bachelor” – Odessa Institute of PrJSC “Higher Education Institution “Interregional Academy of Personnel Management”. Odesa, 2026.

The relevance of studying the adaptation of military personnel after demobilization in modern conditions is due to the complex of social, psychological and humanitarian challenges that society faces during prolonged military conflicts. The return of military personnel to civilian life is a complex multi-level process, which is accompanied by significant changes in the cognitive, emotional and behavioral spheres of the personality. The relevance of the study is enhanced by the insufficient development of the system of psychological support for demobilized military personnel. Despite the presence of separate rehabilitation programs, there is a need to create scientifically sound, comprehensive approaches to supporting veterans, which take into account individual psychological characteristics, the duration of stay in the combat zone, the nature of the experience gained and the socio-cultural context.

The goal is to identify the main personal determinants of the adaptation of military personnel after demobilization.

Methods. analysis and generalization of scientific primary sources by topic; document analysis, observation, conversation, psychodiagnostic method and method of statistical processing of primary data..

Keywords: adaptation, maladaptation, personality of a military person, psychoimage, rehabilitation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ	
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ	10
1.1. Структурно-функціональна модель особистості воїна та джерела можливої дезадаптації	10
1.2. Наукові напрями дослідження потенціалу особистості військовослужбовців після демобілізації	29
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2	
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ	
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ	39
2.1. Основні методи дослідження особливостей адаптації військовослужбовців після демобілізації	39
2.2. Методики діагностики адаптації військовослужбовців після демобілізації.....	45
Висновки до розділу 2.....	49
РОЗДІЛ 3	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ	
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ	51
3.1. Психологічні особливості нервової системи, характеру та соціальних звичок військовослужбовців	51
3.2. Особливості самоконструювання особистісних особливостей військовослужбовців як основа адаптації після демобілізації	55
Висновки до розділу 3	62
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69

ВСТУП

Актуальність дослідження адаптації військовослужбовців після демобілізації в сучасних умовах зумовлена комплексом соціальних, психологічних і гуманітарних викликів, що постають перед суспільством у період тривалих військових конфліктів. Повернення військовослужбовців до мирного життя є складним багаторівневим процесом, який супроводжується істотними змінами у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах особистості. У цьому контексті психологічний вимір адаптації набуває особливої значущості, оскільки саме він визначає ефективність інтеграції ветеранів у соціальне середовище, їхню професійну реалізацію, міжособистісні стосунки та загальний рівень психологічного благополуччя.

Сучасні реалії характеризуються зростанням кількості осіб, які мають досвід участі у бойових діях, що супроводжується підвищеним ризиком розвитку посттравматичних стресових реакцій, тривожних і депресивних станів, порушень соціальної адаптації. Демобілізація виступає переломним етапом, коли індивід переходить із жорстко структурованого військового середовища до відносно невизначеного цивільного життя. Такий перехід часто супроводжується втратою звичних ролей, зміною системи цінностей, труднощами у відновленні соціальних зв'язків, що може призводити до внутрішніх конфліктів і криз ідентичності.

Особливої уваги потребує дослідження психологічних механізмів адаптації, зокрема ролі копінг-стратегій, рівня стресостійкості, емоційної регуляції, особистісних ресурсів і соціальної підтримки. Важливим є також аналіз впливу бойового досвіду на формування нових поведінкових патернів, які не завжди є адаптивними в умовах мирного життя. Зокрема, підвищена пильність, імпульсивність, труднощі довіри до інших можуть ускладнювати процес соціальної інтеграції.

Актуальність дослідження посилюється недостатньою розробленістю системи психологічного супроводу демобілізованих військовослужбовців.

Незважаючи на наявність окремих програм реабілітації, існує потреба у створенні науково обґрунтованих, комплексних підходів до підтримки ветеранів, які враховують індивідуально-психологічні особливості, тривалість перебування в зоні бойових дій, характер отриманого досвіду та соціально-культурний контекст.

Крім того, проблема адаптації військовослужбовців має важливе соціальне значення, оскільки успішність цього процесу безпосередньо впливає на рівень соціальної стабільності, зниження девіантних проявів, зміцнення інституту сім'ї та розвиток громадянського суспільства. Психологічна дезадаптація ветеранів може мати наслідки не лише для самих військовослужбовців, але й для їхнього найближчого оточення, що зумовлює необхідність системного підходу до вирішення цієї проблеми.

Отже, дослідження психологічних аспектів адаптації військовослужбовців після демобілізації є надзвичайно актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору. Воно спрямоване на виявлення ключових чинників успішної реінтеграції, розробку ефективних психокорекційних і профілактичних програм, а також удосконалення системи психологічної допомоги, що сприятиме підвищенню якості життя ветеранів і гармонізації їх взаємодії із суспільством.

Мета роботи – виявити основні особистісні детермінанти адаптації військовослужбовців після демобілізації.

Завдання дослідження:

1. Теоретично узагальнити наукові підходи до проблеми адаптації та адаптаційного потенціалу особистості.
2. Підібрати комплекс методик, що відповідає меті.
3. Емпірично дослідити особистісні детермінанти адаптації військовослужбовців після демобілізації.

Об'єкт дослідження – особливості особистості військовослужбовця.

Предмет дослідження – адаптація військовослужбовців після демобілізації: психологічний вимір.

Методи дослідження: аналіз та узагальнення наукових першоджерел за проблематикою; аналіз документів, спостереження, бесіда, психодіагностичний метод та метод статистичної обробки первинних даних.

До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методики: застосування опитувальника ЕРІ дозволило оцінити рівень екстраверсії–інтроверсії та нейротизму; експрес-методики Є. П. Ільїна — визначити властивості нервової системи; опитувальника Шмішека — виявити типи акцентуацій характеру; методики «Супос-8» — дослідити актуальний психічний стан та співвідношення мобілізуючих і демобілізуючих емоційних компонентів.

Дослідження проводилося на базі інноваційного центру «RECOVERY» та «Ветеран Хаб». Контрольну групу склали військовослужбовці Бригади імені Лицарів Зимнього Походу.

Практичне значення дослідження адаптації військовослужбовців після демобілізації в психологічному вимірі полягає у можливості застосування отриманих результатів для вдосконалення системи психологічної допомоги, соціальної підтримки та професійної реінтеграції ветеранів у мирне життя. В умовах зростання кількості осіб із бойовим досвідом особливої ваги набуває розробка ефективних інструментів діагностики, профілактики та корекції дезадаптивних психічних станів, що можуть виникати після завершення військової служби.

Результати дослідження можуть бути використані у практиці роботи військових психологів, фахівців центрів реабілітації, соціальних працівників та психотерапевтів для раннього виявлення ознак психологічної дезадаптації, зокрема посттравматичних стресових проявів, емоційного вигорання, тривожних і депресивних станів. Виявлення ключових психологічних чинників, що впливають на успішність адаптації, дозволяє створювати індивідуалізовані програми психологічного супроводу, орієнтовані на відновлення емоційної стабільності, розвиток ефективних копінг-стратегій і підвищення рівня життєстійкості особистості.

Практична цінність дослідження також полягає у можливості використання його результатів при розробці та впровадженні комплексних програм психосоціальної реабілітації демобілізованих військовослужбовців. Такі програми можуть включати психоедукаційні заходи, тренінги з емоційної саморегуляції, розвиток навичок міжособистісної взаємодії, а також заходи з професійної переорієнтації та працевлаштування. Особлива увага може бути приділена роботі з сім'ями військовослужбовців, оскільки сімейне середовище є важливим ресурсом підтримки у процесі адаптації.

Отримані наукові дані можуть бути інтегровані у діяльність державних і громадських організацій, що займаються підтримкою ветеранів, сприяючи підвищенню ефективності соціальної політики у сфері реінтеграції. Вони можуть слугувати основою для створення нормативно-методичних матеріалів, рекомендацій та стандартів надання психологічної допомоги демобілізованим особам.

Крім того, результати дослідження мають прикладне значення у сфері освіти, зокрема у підготовці майбутніх психологів, соціальних працівників та фахівців з реабілітації. Включення отриманих даних у навчальні програми сприятиме формуванню професійних компетентностей, необхідних для роботи з особами, які пережили травматичний досвід.

Таким чином, практичне значення дослідження полягає у забезпеченні науково обґрунтованої бази для розробки ефективних заходів психологічної підтримки військовослужбовців після демобілізації, що сприятиме їхній успішній адаптації, підвищенню якості життя та гармонійній інтеграції у цивільне суспільство.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 72 друковані сторінки, обсяг основної частини роботи складає 68 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ

1.1. Структурно-функціональна модель особистості воїна та джерела можливої дезадаптації

Проблематика адаптації та дезадаптації у контексті дослідження психіки особистості є складною, багатовимірною і такою, що не піддається однозначному трактуванню. Ще з античних часів уявлення про норму пов'язувалися з ідеєю «золотої середини», тобто прагненням до оптимального співвідношення та гармонії показників. У сучасній науці адаптація організму й психіки розглядається як процес, що передбачає існування певного діапазону нормального розвитку і функціонування — своєрідної оптимальної зони, в межах якої допускаються кількісні коливання психофізіологічних процесів без втрати їх ефективності [15].

Водночас важливо враховувати, що нормативні показники не є сталими: вони варіюють залежно від вікових, статевих, етнокультурних та інших особливостей, а також змінюються під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, включно з розвитком наукового знання. Більш ґрунтовне тлумачення адаптації представлено в межах теорії функціональних систем, де вона інтерпретується як досягнення функціонального оптимуму — певного інтервалу ефективного функціонування живої системи з динамічними межами, у межах якого зберігається узгодженість і взаємодія її компонентів із середовищем [15].

Суттєвою характеристикою системної організації діяльності є її мультипараметричність, тобто забезпечення кінцевого результату за рахунок взаємодії багатьох параметрів. При цьому зміни стану системи не призводять до трансформації самого набору її складових, а відображаються переважно у

варіативності проявів кожного з компонентів.

Разом із тим, визначення чітких параметрів психологічних складових особистості та встановлення межі між адаптацією та дезадаптивними проявами залишається складним і до кінця не вирішеним завданням. Недостатня розробленість уявлень про закономірності організації психіки та природу її компонентів спричиняє існування широкого спектра теоретичних і методологічних підходів до трактування психічного здоров'я та психологічної адаптації.

Додаткові труднощі зумовлені також тим, що в психологічній науці багато базових понять залишаються недостатньо чітко визначеними, часто використовуються як синоніми або позначаються різними термінами. Це, своєю чергою, призводить до різноманітності підходів у визначенні явища дезадаптації. Зокрема, одні дослідники обмежують це поняття змінами психіки, пов'язаними з порушеннями формування особистості (наприклад, психопатіями чи акцентуаціями), тоді як інші включають до нього ширший спектр порушень психічної діяльності, які не досягають психотичного рівня, але супроводжуються особистісними деформаціями та можуть зумовлювати відхилення у поведінці.

Водночас слід підкреслити, що соціальні та медичні підходи до оцінювання поведінки часто не збігаються. Порушення соціальних і правових норм може демонструвати як психічно здорова особа, так і навпаки — людина з вираженими проявами психічної дезадаптації може залишатися законослухняною. Вирішальну роль у цьому відіграють індивідуальні життєві орієнтири, сформовані цінності та смислові установки.

Однією з найбільш вдалих спроб розкрити сутність психологічної адаптації є підхід Г.К. Ушакова, який пропонує розглядати її через систему критеріїв. До них він відносить зумовленість і впорядкованість психічних процесів, їх відповідність віковому рівню розвитку, відчуття стабільності власного життєвого простору, а також наближеність суб'єктивного сприйняття до об'єктивної реальності. Важливими показниками виступають узгодженість

між сприйняттям дійсності та ставленням до неї, адекватність реакцій на різноманітні впливи (фізичні, біологічні, психічні), здатність правильно співвідносити нові враження з попереднім досвідом. Також значущими є відповідність реакцій інтенсивності подразників, гармонійність взаємин із соціальним оточенням, уміння взаємодіяти як з іншими, так і з самим собою, критичність мислення та здатність до саморегуляції поведінки відповідно до соціальних норм [цит. за 20].

До ознак адаптованості належать і відповідальне ставлення до близьких, стабільність переживань у подібних життєвих ситуаціях, гнучкість поведінки залежно від змін обставин, здатність до самоствердження без шкоди для інших, а також уміння планувати і реалізовувати власний життєвий шлях. Втім, попри комплексність і ґрунтовність такого підходу, його практичне застосування для оцінювання поведінки конкретної особистості є досить складним [4].

Питання адаптації та дезадаптації також ґрунтовно розроблялося у працях Б.С. Братуся. Спираючись на ідею С.Л. Рубінштейна про те, що визначальною характеристикою людини є її ставлення до інших, дослідник підкреслює: принципово важливим є те, чи розглядає індивід іншу людину як засіб, чи як самостійну цінність. Саме здатність бачити в іншому самоцінність свідчить про прилучення до загальнолюдської сутності. Відтак адаптивним вважається такий розвиток особистості, який забезпечує досягнення цієї якості, тоді як дезадаптації проявляються у викривленні людської сутності та перешкоджанні повноцінній самореалізації.

Ознаками та передумовами дезадаптованого розвитку свідомості суб'єкта доцільно вважати таке ставлення до іншої людини, за якого вона сприймається лише як засіб досягнення певних цілей, як інструментальна цінність. До цього додаються егоцентрична спрямованість, неспроможність до самопожертви й любові, недостатньо сформована потреба у позитивній свободі, а також труднощі у самовираженні та конструюванні власного майбутнього. Важливими показниками є також невпевненість у власних можливостях і знижене почуття відповідальності — як перед собою, так і перед

іншими людьми, включно з попередніми та наступними поколіннями.

Водночас будь-які відхилення мають неоднозначний характер: поряд із негативними проявами вони можуть містити й певні позитивні тенденції. Розвиток у цілому не зводиться лише до втрат, адже супроводжується також новими досягненнями та утвореннями [14].

Підкреслюється, що особистість не існує як замкнена, самодостатня система. Вона виступає формою організації людської сутності в межах конкретного соціального середовища і водночас є своєрідним інструментом його функціонування. Саме тому дефіцити гуманістичного розвитку можуть бути зумовлені як недосконалістю особистості як такого «інструмента», так і особливостями способів її соціальної організації.

Психічне здоров'я особистості розглядається як багаторівневе утворення, що включає нижчий, середній і вищий рівні, які перебувають у взаємозв'язку, але мають власні закономірності функціонування.

Нижчий — психофізіологічний рівень — пов'язаний із особливостями роботи мозку та психофізіологічними механізмами психічної діяльності.

Середній рівень — індивідуально-психологічний — забезпечує здатність людини формувати адекватні способи реалізації власних смислових прагнень.

Вищий — особистісно-смисловий — відображає характер ціннісного ставлення до світу та взаємодії з іншими людьми [цит. за 21].

Варто зазначити, що порушення психічного здоров'я можуть виникати на окремих рівнях при відносній збереженості інших. У цьому контексті можливе розходження між сутністю особистості та її характерологічними рисами: позитивні моральні якості можуть поєднуватися зі складним характером, і навпаки. Це свідчить про те, що ядро особистості не зводиться до її темпераменту чи характеру, хоча вони й залишаються невід'ємними складовими. Характер можна розглядати як систему способів реалізації провідних смислових орієнтацій, які формуються на рівні ціннісно-мотиваційної сфери [2].

Смислова структура особистості також має ієрархічну будову.

На базовому рівні домінують ситуативні, прагматичні смисли, пов'язані з актуальними потребами.

Наступний рівень характеризується егоцентричною спрямованістю, де провідними є особиста вигода, комфорт чи престиж.

Далі формується групоцентричний рівень, на якому людина орієнтується на інтереси близького соціального оточення.

Найвищим є просоціальний (колективістський) рівень, що передбачає діяльність на користь суспільства [цит. за 32].

У подальших розробках ця модель була розширена введенням ще одного — духовного (есхатологічного) рівня, який пов'язаний із усвідомленням людини себе та інших як істот, що виходять за межі суто біологічного існування і мають духовний вимір. У різному ступені всі ці рівні можуть проявлятися в кожній людині, хоча б ситуативно.

Таким чином, співвідношення між поняттями адаптації та психічного здоров'я є складним і неоднозначним, особливо з огляду на труднощі їх чіткої об'єктивізації. Не всі адаптивні критерії достатньо досліджені й науково обґрунтовані, а психофізіологічні показники не завжди узгоджуються із соціальними нормами поведінки. Крім того, як адаптація, так і дезадаптація значною мірою зумовлені соціальними чинниками та мають відповідні соціальні прояви й наслідки.

Ідею про недоцільність жорсткого протиставлення психічної адаптації та дезадаптації, а також про наявність між ними поступових переходів обґрунтовував у своїх працях К. Леонгард [цит. за 18]. З метою подолання цієї теоретичної невизначеності він увів поняття акцентуованої особистості. Виходячи з того, що індивідуальні відмінності людей є надзвичайно різноманітними, дослідник виокремив ключові психічні характеристики, які визначають своєрідність особистості. До них він відніс спрямованість інтересів і схильностей, емоційно-вольову сферу, а також інтелектуально-асоціативні процеси. Рівень вираженості цих компонентів формує індивідуальний стиль особистості та містить у собі як конструктивні, так і деструктивні потенції, що

можуть проявлятися у вигляді відхилень від психологічних і соціальних норм залежно від життєвих умов.

Акцентуйовані особистості розглядаються як проміжний варіант між психічною нормою та патологією, проте не ототожнюються з останньою, оскільки являють собою крайні прояви норми. За певних обставин такі риси стають вибірково вразливими до окремих психогенних впливів, водночас зберігаючи стійкість до інших [цит. за 18].

К. Леонгард наголошував, що в окремих людей деякі риси характеру можуть бути настільки загостреними, що за несприятливих умов це призводить до типових міжособистісних конфліктів або навіть нервово-психічних зривів. Водночас акцентуйованим особистостям притаманна потенційна здатність до трансформації — як у соціально позитивному, так і негативному напрямі. Негативні прояви, зазвичай, є наслідком несприятливих зовнішніх обставин, тоді як за інших умов ті самі риси можуть стати підґрунтям для розвитку високих моральних якостей і значущих позитивних вчинків [цит. за 18].

На думку дослідника, характер можна вважати патологічним (психопатичним), якщо він відповідає трьом основним критеріям.

Перший — це відносна стабільність у часі, тобто відсутність суттєвих змін упродовж життя. Однак у межах короткотривалого обстеження цю ознаку не завжди можливо виявити.

Другий критерій — тотальність проявів, коли характерологічні риси однаково виявляються у різних життєвих ситуаціях. Якщо ж поведінка людини суттєво змінюється залежно від обставин (наприклад, у приватному та публічному середовищі), це не свідчить про психопатію.

Третім і визначальним критерієм є соціальна дезадаптація, яка проявляється у постійних життєвих труднощах, що виникають як у самої особи, так і в її взаємодії з оточенням [21].

Важливо враховувати, що при акцентуаціях характеру ці ознаки або відсутні, або проявляються частково. Зокрема, акцентуації не характеризуються стабільністю протягом усього життя: вони особливо

виражені в підлітковому віці, але з віком можуть значною мірою згладжуватися. Це, своєю чергою, ускладнює їх діагностику, зокрема під час відбору осіб на військову службу. Крім того, акцентуйовані риси не є універсальними для всіх ситуацій — вони проявляються переважно за специфічних умов. Для військовослужбовців особливо складним періодом у цьому аспекті вважаються перші місяці служби, коли адаптаційне навантаження є максимальним, та процес адаптації після демобілізації.

Нарешті, звертаючись до проблеми соціальної дезадаптації, варто підкреслити, що, як свідчить практичний досвід, причиною тимчасових труднощів у взаємодії особистості з оточенням є не стільки складність життєвих обставин сама по собі, скільки їх невідповідність індивідуальним особливостям людини, передусім її характеру. Іншими словами, найбільші труднощі виникають саме в тих ситуаціях, до яких особа найменш підготовлена. Тому важливим є своєчасне виявлення «вразливих зон» характеру, що дає змогу уникати надмірних навантажень, помилкових рішень і зайвих ускладнень, особливо у процесі роботи з військовослужбовцями [цит. за 28].

Згідно з підходом К. Леонгарда, акцентуйовані риси особистості містять у собі як потенціал для соціально схвальних досягнень, так і ризик формування негативних проявів. Розвиваючи ці ідеї, А. Є. Лічко запропонував типологію акцентуацій характеру, яка узагальнює попередні наукові підходи. Узагальнюючи різні класифікації, можна умовно виділити три групи акцентуацій, що мають спільні характеристики: «агресивні», «вразливі» (або «слабкі») та «помірно дезорганізуючі» [цит. за 11].

Представники першої групи відчують потребу активно вивільняти надлишок внутрішньої енергії, що часто проявляється у створенні напруження, конфліктів і агресивних ситуацій у соціальному середовищі. Натомість особи другої групи прагнуть захисту від подібних впливів, шукають більш спокійних умов існування, схильні до занурення у власний внутрішній або символічний світ, де вони можуть поступово й глибоко осмислювати

реальність.

Третя група займає проміжне положення, демонструючи помірні труднощі в організації поведінки.

Нові перспективи у дослідженні особистості військовослужбовця після демобілізації, зокрема з дезадаптивними формами поведінки, відкриває так звана реверсивна теорія, розроблена М. Дж. Аптером [цит. за 37]. Згідно з нею, особистість не є жорстко фіксованою структурою, а характеризується гнучкістю, варіативністю та здатністю змінювати способи реагування залежно від ситуації. Така несталість розглядається не як недолік, а як важливий ресурс психічного здоров'я, що сприяє ефективному розв'язанню життєвих завдань.

Зокрема, у людей із дезадаптивною поведінкою важливу роль відіграють внутрішні емоційні стани. Часто вони прагнуть порушувати усталені норми як форму протесту, отримуючи при цьому емоційне підкріплення у вигляді збудження чи задоволення. Для деяких із них прагнення до нонконформізму може бути більш вираженим, ніж бажання відповідати соціальним очікуванням, оскільки саме через заперечення норм вони утверджують власну автономію.

Водночас слід пам'ятати, що епізодичні прояви нестандартної або навіть дезадаптивної поведінки можуть виникати і в психічно здорових людей як реакція на сильні емоційні чи стресові впливи. Такі прояви не обов'язково свідчать про патологію, а радше відображають багатоманітність психічного функціонування людини та складність визначення меж норми.

Отже, поведінка кожної людини, у тому числі й із дезадаптивними проявами, формується під впливом як зовнішніх обставин, так і внутрішніх психологічних чинників, передусім системи потреб. У різних ситуаціях можуть актуалізуватися різні мотиваційні тенденції — як усвідомлені (мотиви), так і неусвідомлені (потяги), що й визначає варіативність поведінки.

Особи зі сформованою, зрілою системою потреб зазвичай керуються цінностями та переконаннями, тоді як менш зрілі індивіди більше залежать від ситуативних впливів і імпульсивних бажань.

Недостатнє розуміння структури потреб, їх динаміки, можливих деформацій, звуження чи надмірної актуалізації суттєво ускладнює як діагностику, так і корекцію девіантної поведінки. Саме тому важливим завданням психологічної практики є пошук ефективних способів трансформації та гармонізації системи потреб особистості як основи її поведінкових проявів.

Слід зазначити, що саме поняття «потреба» потребує певного уточнення. Не заглиблюючись у детальний аналіз різноманітних наукових підходів до його трактування (які ґрунтовно висвітлені у працях В. С. Магуна та Є. П. Ільїна), доцільно звернутися до визначення, запропонованого останнім. Згідно з ним, потреби особистості являють собою відображення у свідомості стану необхідності або бажаності чогось у конкретний момент, що нерідко супроводжується внутрішнім напруженням і стимулює психічну активність, спрямовану на пошук способів досягнення мети [цит. за 23].

Разом із тим, Є. П. Ільїн підкреслює, що потреба не зводиться лише до дефіциту чи прагнення отримати бажаний об'єкт. Вона також може проявлятися як прагнення позбутися неприємних переживань або, навпаки, посилити позитивні емоційні стани. Таке розуміння дозволяє розглядати потребу як багатовимірне психологічне явище [цит. за 23].

У межах даного бакалаврського дослідження це визначення можна дещо конкретизувати. Потребу доцільно трактувати як усвідомлену або неусвідомлену необхідність суб'єкта — природного чи набуто-штучного характеру, що може мати стабільний, циклічний або періодичний прояв і спрямована на задоволення певного дефіциту або досягнення бажаного стану. Важливо, що способи її задоволення можуть бути як обмеженими, так і варіативними.

Наприклад, існують базові потреби, необхідні для підтримання життєдіяльності організму (у диханні, русі, їжі, воді тощо), які мають виражену циклічність і відносно чіткі способи задоволення. Водночас людині властиве прагнення регулювати процес задоволення власних потреб відповідно до

індивідуальних уподобань, які не завжди узгоджуються із соціально прийнятими нормами. Іноді це проявляється у формуванні так званих квазіпотреб або у пошуку їх символічних чи віртуальних заміन. Подібні тенденції можуть призводити до відхилень від нормативної поведінки, концентрації на задоволенні обмеженого кола потреб і витіснення інших, що порушує цілісність особистісного розвитку [16].

У зв'язку з цим виникає необхідність системного підходу до аналізу потреб як структурного компонента особистості. Доцільно розглядати їх не ізольовано, а в контексті взаємозв'язків і ієрархії. У науковій літературі існує значна кількість підходів до класифікації потреб: за суб'єктом діяльності (індивідуальні, групові, загальнолюдські), за об'єктом (матеріальні та духовні), за функціональним призначенням (пов'язані з фізичним або соціальним існуванням), а також за характером діяльності, яку вони зумовлюють (захисні, життєзабезпечувальні, пізнавальні тощо).

Серед відомих концепцій особливе місце займає ієрархічна модель потреб А. Маслоу, яка дозволяє впорядкувати різні рівні мотивації людини.

Окрім того, Г. Мюррей запропонував розгорнутий перелік потреб, що охоплює широкий спектр людської активності. Можна припустити, що категорія потреби має універсальний характер і може слугувати інтегративним критерієм для розуміння різних психологічних явищ. Зокрема, саме через систему потреб доцільно розглядати ієрархічну структуру особистості та закономірності її функціонування.

Спираючись на системний підхід до аналізу структури особистості, представлений у працях В. С. Мерліна, Г.С. Костюка, а також на модель динамічної структури, запропоновану К. К. Платоновим, в науці було здійснено спробу концептуалізувати підструктури особистості навколо єдиного ядра. У ролі такого системоутворювального центру виступають потреби. Довкола нього виокремлено чотири базові підструктури, кожна з яких включає ієрархічно організовані елементи [цит. за 24].

З урахуванням послідовності їх формування в онтогенезі (у зворотному

порядку до запропонованого К. К. Платоновим) та певного спрощення термінології, ці підструктури можна окреслити так:

- по-перше, це біопсихічна підструктура, що охоплює потреби, зумовлені психофізіологічними особливостями організму; вона займає провідне місце, оскільки значною мірою сформована вже від народження.

- по-друге, підструктура, пов'язана із забезпеченням функціонування психічних процесів.

- по-третє, система потреб, спрямована на формування індивідуального досвіду та розвиток здатності до ефективної діяльності.

- і, нарешті, четверта — підструктура, що визначає соціально зумовлену спрямованість особистості, її здатність до вибору життєвих пріоритетів і орієнтації на майбутнє.

Окрім цих основних компонентів, які становлять системи специфічних потреб, а також двох інтегративних утворень, що формують «каркас» особистості та пов'язані з її ключовими властивостями — характером і здібностями, доцільно доповнити модель ще двома важливими підструктурами. Йдеться про потребу у спілкуванні та потребу у розвитку самосвідомості, які мають суттєве значення для визначення рівнів девіантної поведінки. У сукупності це дозволяє побудувати цілісну модель структурної організації особистості [27].

Кожна з виокремлених підструктур має власну внутрішню ієрархію потреб, без задоволення яких неможливе повноцінне функціонування та розвиток людини як цілісної системи — на рівні організму, індивіда, особистості та суб'єкта духовної діяльності.

Зокрема, біопсихічна підструктура включає потреби, що забезпечують нормальне функціонування організму та діяльність сенсорних систем.

Практичний досвід дослідження осіб із девіантною поведінкою свідчить, що саме на цьому рівні часто фіксуються порушення, які проявляються у вигляді акцентуацій темпераменту, тобто певного дисбалансу нервової системи.

У зв'язку з цим особливо важливим є врахування індивідуальних особливостей темпераменту та відповідних потреб. У осіб з акцентуаціями ці потреби часто мають надмірну інтенсивність або неузгодженість, що ускладнює їх адаптацію до специфічних умов, зокрема військової служби.

Саме тому при організації режиму діяльності у військових колективах особливого значення набуває грамотне врахування цих індивідуально-психологічних особливостей.

Підструктура психічних процесів — пізнавальних, емоційних і вольових — відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки саме через неї відбувається взаємодія з військовослужбовцем, зокрема у процесі психодіагностики. Вона також забезпечує можливість реалізації навчальних, виховних і корекційних впливів у межах навчально-бойової діяльності. Таким чином, психічні процеси виступають центральною ланкою як у виявленні девіантних проявів, так і в їх подальшій корекції [цит. за 18].

Можна припустити, що у глибинній структурі особистості кожен психічний процес має своєрідні «накопичувальні системи», де зберігаються результати попередньої психічної активності. Ці результати не лише фіксуються, але й трансформуються, утворюючи нові психічні стани та властивості. Наприклад, у структурі пам'яті накопичуються знання, автоматизовані навички, а також уміння, які дозволяють використовувати набуте як у типових, так і в нестандартних ситуаціях, що потребують творчого підходу.

Аналогічно, уява, взаємодіючи з досвідом, сприяє формуванню світоглядних орієнтацій, переконань і поглядів. Саме тут, імовірно, зароджуються такі складні утворення, як ідеали, мрії, віра, що відображають спрямованість особистості на майбутнє.

У площині особистісної спрямованості формується ще один важливий феномен — самооцінка, яка на кожному етапі розвитку набуває актуального змісту. Зокрема, у військових умовах вона проявляється у здатності людини критично оцінювати власну відповідність вимогам ситуації. Саме в межах

самосвідомості можуть виникати як почуття неповноцінності, так і завищені домагання. Водночас адекватність самосвідомості значною мірою залежить від рівня розвитку комунікативної підструктури, тобто реалізованої потреби у взаємодії з іншими людьми. Спілкування, у поєднанні з діяльністю, може розглядатися як ключовий механізм формування, розвитку та корекції особистості військовослужбовця [цит. за 18].

З огляду на спрямованість дослідження на проблему адаптації військовослужбовців після демобілізації, немає потреби детально розглядати всі підструктури особистості. Доцільно зосередитися на одному важливому аспекті — розвитку нормативних потреб і можливих їх деформаціях у процесі онтогенезу.

Розглядаючи особистість як систему потреб, слід зазначити, що, окрім базових, більшість потреб є змінними та залежать від віку, життєвих умов, стану здоров'я та інших чинників. Уже з моменту народження у дитини проявляються базові потреби, які належать до біопсихічної сфери. Вони значною мірою зумовлені генетично та реалізуються у вигляді циклічних процесів — чергування сну і бадьорості, потреби в їжі, активності, емоційному насиченні тощо [5].

Разом із тим, кожна дитина має індивідуальні особливості потреб, що вимагають відповідних умов організації її життєдіяльності. Важливу роль тут відіграє тип вищої нервової діяльності, зокрема темперамент. Наприклад, діти з підвищеною чутливістю нервової системи потребують одних умов, тоді як більш урівноважені — інших. У цей період особливо значущим є отримання дитиною адекватної емоційної інформації про середовище, що забезпечує регуляцію роботи сенсорних систем і сприяє формуванню пізнавальних та емоційних процесів. Саме на цій основі поступово вибудовується індивідуальний досвід і закладаються передумови формування спрямованості особистості в майбутньому [5].

Доцільно розглянути роль окремих психічних процесів у формуванні девіантних проявів. Уже в перші місяці життя дитина відчуває зростаючу

потребу, спираючись на увагу, пам'ять та уявлення, навчитися розуміти значення звуків, які вона чує від близьких людей. У міру того як малюк починає співвідносити почуті звукові сигнали з конкретними життєвими ситуаціями, поступово накопичується пасивний словниковий запас і формується розуміння смислів.

З розвитком артикуляційного апарату дитина переходить до активного відтворення почутого, намагаючись наслідувати звуки, склади або слова. Позитивна реакція дорослих на ці спроби викликає у неї емоційне підкріплення, що стимулює подальший розвиток комунікативної активності.

Саме на цьому етапі починають реалізовуватися базові потреби у спілкуванні, які мають визначальне значення для становлення особистості. Водночас їх недостатнє задоволення може стати підґрунтям для формування відхилень у розвитку.

У віці двох-трьох років потреба у мовленнєвій взаємодії значно посилюється. Розширення активного словникового запасу, а також накопичення образів і ситуацій, що їх супроводжують, сприяє формуванню вербальної свідомості, а згодом і самосвідомості. Цей процес відбувається через зовнішній, а пізніше внутрішній діалог. Потреба у такому діалозі фактично лежить в основі розвитку мислення — ключового інструмента осмислення значень і символів, що дозволяє за допомогою уяви прогнозувати можливі наслідки подій, як позитивні, так і негативні.

Зазначені процеси стають підґрунтям формування інтелекту та свідомості як його результату. У міру оволодіння навичками спілкування — спочатку з іншими, а потім і з самим собою — дитина накопичує досвід інтерпретації смислових аспектів різних життєвих ситуацій. Водночас формується здатність до організації сприймання: із хаотичного потоку сенсорних вражень (зорових, слухових та емоційних) поступово вибудовується цілісне розуміння ситуації. Адже сприймання виступає не просто відображенням, а процесом первинного осмислення реальності, що здійснюється, зокрема, через внутрішнє словесне позначення об'єктів і явищ.

Очевидно, що несприятливі умови сімейного виховання можуть порушувати нормальний перебіг цих процесів, деформуючи їх розвиток і створюючи передумови для виникнення відхилень у поведінці та особистісному становленні [19].

Отже, для повноцінного та адекватного сприймання навколишньої реальності необхідною умовою є достатній рівень розвитку всіх пізнавальних психічних процесів. Порушення хоча б одного з них — наприклад, мовлення чи мислення — неминуче позначається на якості сприймання та уяви, роблячи їх викривленими або неточними. Як зазначав американський психолог У. Найссер, сприймання не є пасивним відображенням, а виступає активним процесом конструювання: у кожен момент людина формує певні очікування щодо ситуації. Водночас ці очікування можуть бути як адекватними, так і спотвореними, що впливає на прогнозування подальшого розвитку подій [цит. за 31].

Таким чином, на будь-якому етапі функціонування пізнавальних процесів у військовослужбовця можуть виникати збої. У результаті цього образ реальності в його свідомості деформується, що позначається на самосприйнятті, оцінюванні ситуацій, емоційних переживаннях, а також на поведінці й діяльності в умовах військової служби та соціальної адаптації після демобілізації.

Особливої уваги заслуговує питання формування адекватних почуттів, які виконують функцію основних регуляторів соціальної поведінки особистості. Доцільно розрізняти емоції як безпосередні, часто імпульсивні реакції організму та почуття як більш складні, усвідомлені переживання, властиві зрілій особистості, яка враховує не лише власні потреби, а й соціальні норми, права та обов'язки. Це чітко проявляється у військовій діяльності: в умовах бойової напруги природні емоційні реакції можуть дезорганізовувати поведінку, тоді як почуття обов'язку та сформовані вольові якості забезпечують самоконтроль і сприяють ефективному виконанню завдань. У цьому контексті варто зазначити, що одним із поширених проявів дезадаптації

після демобілізації є недостатній розвиток моральних почуттів і вольової регуляції.

Воля, як ключова професійна якість військовослужбовця, розглядається дослідниками як особливий механізм саморегуляції, пов'язаний із потребою долати труднощі та керувати власною поведінкою. У наукових підходах вона трактується як активна складова свідомості, здатність підпорядковувати дії цілям і мотивам, мобілізувати ресурси особистості, приймати рішення та контролювати їх реалізацію. Воля також пов'язана зі здатністю діяти навіть за умов недостатньої мотивації, компенсуючи її за рахунок свідомого наміру [27].

Взаємодія пізнавальних, емоційних і вольових процесів сприяє формуванню психічних станів, які створюють певний емоційний фон — активний або пасивний. Саме цей фон впливає на актуалізацію індивідуального досвіду, мотиваційної сфери та, зрештою, визначає, чи буде дія стимульована або загальмована. У підсумку це позначається на поведінці особистості, яка реалізується через призму її самосвідомості.

Зрозуміло, що військовослужбовець, принаймні на рівні внутрішніх очікувань, розраховує на те, що цивільні враховуватимуть індивідуальні особливості його особистісної структури — характер, здібності, особливості спілкування та рівень самосвідомості. Ідеальним для нього є підхід, подібний до професійної чутливості досвідчених педагогів або лікарів, які намагаються уникати різких, травматичних впливів і діють максимально коректно щодо розвитку особистості. Водночас кожна людина, зокрема й військовослужбовець, має не лише певний потенціал і набуті якості, а й такі індивідуально-психологічні особливості, які частково або повністю не відповідають вимогам цивільного життя та очікуванням конкретних посадових осіб, що здійснюють контроль і оцінювання його діяльності. У результаті ці особливості можуть сприйматися як відхилення від нормативних вимог.

Частина таких проявів вважається відносно передбачуваною і коригованою в процесі адаптації — наприклад, нестійкість довільної уваги, нерозвиненість оперативної або довготривалої пам'яті, а також відсутність

чітко структурованих уявлень. Однак існують і глибші відхилення, які не компенсуються навіть протягом усього періоду адаптації після демобілізації. Вони можуть стати чинником порушення дисципліни, виникнення надзвичайних ситуацій або навіть загрози життю і безпеці.

Особливої уваги потребують особи з вираженими акцентуаціями характеру. Наприклад, дистимний, емотивний і тривожний типи характеризуються підвищеною потребою уникати стресових і конфліктних ситуацій, схильністю до замкненості та автономного способу діяльності. Це може ускладнювати їхнє функціонування у мирному житті, а також робить їх малопридатними для посад, пов'язаних з управлінням іншими. Водночас інші типи, зокрема збудливий і застрягаючий, мають іншу проблематику: їм властива схильність до імпульсивних або ригідних реакцій, що може проявлятися у порушеннях дисципліни, зловживанні психоактивними речовинами, агресивній поведінці або інших деструктивних формах активності.

Натомість особи з гіпертимними рисами часто демонструють потребу у динамічній, насиченій подіями діяльності, прагнуть ризику, активної взаємодії та позитивного соціального визнання. Вони сприймають службу як сферу реалізації енергії та ініціативи. Окрему групу становлять індивіди з асоціальною спрямованістю, які можуть прагнути інтеграції у неформальні структури з подальшою спробою здобути лідерські позиції, використовуючи власні організаційні та комунікативні здібності, при цьому керуючись переважно власними уявленнями про «цікаве життя».

Водночас навіть особи без виражених акцентуацій за несприятливих умов можуть демонструвати дезадаптивні форми поведінки. У цьому контексті слід враховувати вікові особливості військових. Як зазначає І. С. Кон, вік належить до періодів підвищеного ризику через внутрішні психофізіологічні труднощі. Умови військової служби та демобілізація можуть як ускладнювати, так і частково стабілізувати цей процес.

Додатково слід звернути увагу на роль психічних процесів і станів у

регуляції поведінки. Як підкреслює В. С. Хомик, внутрішні психічні стани людини значною мірою визначають її поведінкові реакції, особливо у випадках дезадаптивних проявів. У таких осіб часто спостерігаються порушення перебігу пізнавальних процесів, що призводить до викривленого сприймання соціальної реальності, неадекватної оцінки ситуацій та помилкового прогнозування їх розвитку. У результаті цього поведінка не відповідає соціальним очікуванням і може призводити як до порушення норм, так і до правових проступків. Подібні положення також знаходять підтвердження у працях Г. Крайга [цит. за 22].

Часті повторні порушення або спотворення психічних станів неминуче впливають на структуру індивідуального досвіду, насамперед на такий його компонент, як звички. Водночас звичка розглядається як закріплена в поведінці потреба у виконанні певних дій або споживанні, що стає сталим елементом особистісного функціонування. Якщо у людини відсутня сформована позитивна життєва програма та конструктивні цілі, її поведінкові прояви часто звужуються до обмеженого кола дій, орієнтованих переважно на задоволення гедоністично-егоцентричних потреб. У таких умовах формується схильність до асоціальних форм поведінки. У контексті військової служби це може набувати вираженого антидисциплінарного й антиправового характеру, що відображається на викривленні спрямованості особистості, порушеннях у сфері спілкування та деформації самосвідомості, а в підсумку — у девіантних проявах поведінки [цит. за 15].

Спрямованість особистості, зокрема орієнтація на співпрацю з іншими, має визначальне значення для якості поведінки військовослужбовців після демобілізації. Недостатній розвиток трудових мотивів на тлі посилення біологічно та соціально зумовлених імпульсів, коли енергетичні ресурси є високими, часто спрямовує активність у бік найпростіших і найменш регламентованих форм діяльності — дозвілля, пошуку гострих вражень, ризикованих «експериментів». У такій ситуації виникає потреба в афіліації — об'єднанні з подібними за поведінковими установками особами, що забезпечує

взаємну підтримку та реалізацію власних інтересів груповим способом [19].

У межах таких об'єднань формується специфічне мікросередовище з власною системою норм і цінностей, яке може протиставлятися загальноприйнятим соціальним стандартам. Це супроводжується зниженням критичності щодо власної поведінки та відмовою від порівняння себе з соціально адаптованими групами, що посилює викривлення самооцінки. У подібних групах нерідко закріплюються агресивні форми взаємодії, які з часом трансформуються у стійкі девіантні патерни поведінки.

В науці розглядають особистість як ієрархічно організовану систему підструктур, що формуються в процесі онтогенезу на психофізіологічному, психологічному, соціальному та соціокультурному рівнях [7, 11, 27]. У цьому контексті особистість розуміється як система взаємопов'язаних потреб, які виступають рушійною силою поведінки, зокрема й адаптивної/дезадаптивної. Такий підхід також дозволяє простежити рівні розвитку потреб і визначати можливі відхилення від нормативних вимог, прийнятих у військовому середовищі, яке передбачає певні межі соціальної толерантності та регуляції поведінки.

Деадаптивну поведінку доцільно розглядати як індивідуальний прояв, так і як відносно стійке соціальне явище, що виникає внаслідок взаємодії психофізіологічних, психологічних, соціальних і культурних чинників. Вона також може бути наслідком надмірних фізичних і емоційних навантажень, соціально-психологічної дезадаптації або порушень у задоволенні базових потреб на різних рівнях структури особистості [цит. за 14].

Недостатня розробленість теоретичних основ організації психіки зумовлює різноманітність підходів до визначення норми психічного здоров'я та її дезадаптації. Серед сучасних концепцій найбільш продуктивними видаються підходи Б. С. Братуся, К. К. Платонова, Ю. А. Клейберга та С.Д. Максименка.

Спираючись на універсальний системоутворювальний критерій — потреби, можна сконструювати цілісну модель особистості

військовослужбовця. Така модель відображає системну ієрархічну взаємопов'язаність усіх рівневих підструктур його особистісної організації.

У межах кожної з цих підструктур — біопсихічної сфери, психічних процесів, індивідуального досвіду, спрямованості особистості, характеру, здібностей, системи спілкування та самосвідомості — а також на різних етапах їх розвитку можуть виникати джерела дезадаптивного відображення соціальної реальності. Це, у свою чергу, створює передумови для можливих поведінкових відхилень у суб'єкта або порушень процесу адаптації в процесі демобілізації.

1.2. Наукові напрями дослідження потенціалу особистості військовослужбовців після демобілізації

Теоретична й емпірична значущість проблеми потенціалу особистості військовослужбовців ґрунтується на її глибоких філософських засадах.

Зокрема, категорії «потенційне» та «актуальне» співвідносяться з фундаментальними філософськими поняттями «можливе» і «дійсне», що дає підстави розглядати активність особистості як ключову умову переходу потенційних можливостей у реальні прояви (І. А. Джидар'ян).

Складність досліджуваної проблематики значною мірою зумовлена неоднозначністю термінологічного апарату. У психологічній науці поняття «потенційне» трактується по-різному. Так, Б. Г. Анан'єв, який одним із перших звернувся до аналізу потенціалів особистості, включав до їхнього змісту широкий спектр характеристик: працездатність, спеціальні здібності, рівень активності, систему ціннісних орієнтацій і мотивів, а також накопичений життєвий досвід. В. О. Толочек акцентує насамперед на професійно значущих якостях, які визначають ефективність діяльності. Т. І. Артем'єва пропонує розрізняти два рівні потенційного — передактуальний і постакуальний, підкреслюючи, що діяльність на різних етапах свого

розгортання може виступати як форма потенційного, але в різних смислових площинах. Ж. Нюттен пов'язує потенційне з часовою перспективою особистості — її очікуваннями, прогнозами та життєвими планами, наголошуючи, що перехід потенційного в актуальне визначається поєднанням внутрішньої активності людини та сприятливих умов середовища [цит. за 17].

Додаткову складність у вивченні проблеми потенціалу зумовлює його багатовимірність і різноманіття форм прояву. У науковій літературі виокремлюють психологічний, самоактуалізаційний, творчий, інноваційний, комунікативний, моральний, етичний та інші види потенціалу. Розглянемо коротко їхні особливості.

Психологічний потенціал (Н. Ю. Волянчук, В. Р. Гілл, Г. М. Зараковський, В. М. Погольша) найбільш тісно пов'язаний із практичною діяльністю. Зокрема, О. Ф. Караваєв, В. О. Зверев і В. Р. Гілл розглядають його як сукупний рівень сформованості психічних властивостей і якостей особистості, які становлять резерв підвищення ефективності діяльності, подальшого розвитку та творчої реалізації.

Запропонована дослідниками структура психологічного потенціалу особистості охоплює кілька взаємопов'язаних його різновидів, зокрема:

- мотиваційний, ідейний та моральний потенціал, який визначає внутрішні спонукання до діяльності;
- кваліфікаційний, що включає професійні знання, уміння та навички;
- комунікативний, інтелектуальний і творчий, які відображають можливості особистості;
- емоційно-вольовий потенціал і працездатність як ресурсну основу психічної активності.

О. Ф. Караваєв, В. О. Зверев та В. Р. Гілл, підкреслюючи цілісний характер психологічного потенціалу, трактують його як:

- здатність особистості до саморозвитку та активного перетворення навколишньої дійсності;

- сукупність психічних властивостей і якостей, що забезпечують активну життєву позицію, ініціативність, прагнення до новизни, професійну компетентність, відповідальне ставлення до праці та виконання службового обов'язку;

- інтегровану систему внутрішніх ресурсів, яка забезпечує психологічну збалансованість і формує додаткові можливості для ефективного виконання професійних завдань [цит. за 18].

Водночас запропонований підхід має певні обмеження. Зокрема, недостатньо враховано індивідні (біопсихологічні) характеристики, які забезпечують стабільність потенціалу особистості. Це може бути пов'язано зі специфікою досліджуваних вибірок, представлених переважно працівниками силових структур, де акцент робився на професійно-функціональній ефективності. Окрім того, дискусійним залишається питання включення до структури психологічного потенціалу фактично всіх інших видів потенціалів, що певною мірою розмиває його межі як самостійної категорії [цит. за 7].

Подібного підходу дотримуються також Г. Б. Степанова та Н. В. Попова, які визначають психологічний потенціал як організовану систему психологічних властивостей і характеристик людини, що актуалізуються в процесі включення її в діяльність і виступають сукупним ресурсом для ефективного функціонування в конкретних життєвих умовах [цит. за 5].

Такий структурно-функціональний підхід є продуктивним лише за умов:

- а) розгляду взаємозв'язку особистісних властивостей із результатами діяльності;

- б) урахування специфіки змісту самої діяльності.

Розглядаючи психологічний потенціал як систему якостей, що визначають успішність діяльності в різних сферах, Г. М. Зараковський виокремлює його основні складові:

- мотиваційно-потребову сферу та загальну спрямованість особистості;
- активність і ініціативність;

- інтелектуальні здібності, креативність і загальнокультурну обізнаність;

- регуляторні та соціально-розвивальні якості, такі як самодисципліна, самовдосконалення і самоактуалізація [цит. за 16].

Н. Ю. Волянчук і Г. В. Ложкін умовно поділяють психологічний потенціал на дві складові: вроджену, що має біологічне походження, та індивідуально сформовану систему психічних якостей, яка постійно розвивається в процесі життєдіяльності. При цьому саме друга складова значною мірою залежить від активності самого суб'єкта та його здатності до саморозвитку, тоді як зовнішні фактори відіграють допоміжну роль.

Ключовим чинником формування психологічного потенціалу дослідники вважають усвідомлення людиною власних можливостей і прийняття відповідальності за вибір життєвих стратегій. У структурі цього потенціалу вони виокремлюють низку регулятивних утворень, які забезпечують взаємодію особистості з реальністю, а саме:

- самооцінку як показник усвідомлення власних можливостей;
- особистісну референтність як відчуття соціальної підтримки;
- рівень конфліктності, що відображає ступінь внутрішньої узгодженості та характер взаємодії з оточенням;
- досвід міжособистісного спілкування;
- моральну нормативність, яка визначає орієнтацію на соціальні норми та правила [1].

Окремо розглядається самоактуалізаційний потенціал (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.), який трактується як безперервний процес розгортання особистості в соціальному середовищі, спрямований на реалізацію її внутрішніх можливостей і потенцій, закладених у людині як біосоціальної істоти (Н. В. Петренко).

Класичний підхід А. Маслоу ґрунтується на уявленні, що самоактуалізаційний потенціал формується як результат усієї системи життєвих виборів особистості. Його рівень визначається тим, наскільки

послідовними, усвідомленими та конструктивними є рішення людини протягом її життєвого шляху [цит. за 12].

Самоактуалізація як така спрямована на розкриття внутрішніх можливостей індивіда, його ціннісно-сислової сфери та стимулювання внутрішньої активності. О. В. Самаль розглядає самоактуалізаційний потенціал як процес саморозвитку, у ході якого людина поступово стає суб'єктом власного життя, формує індивідуальну життєву стратегію, вибудовує ієрархію цінностей і знаходить особистісний сенс існування.

С.Д. Литвиненко трактує самоактуалізаційний потенціал як цілісну соціально-особистісну характеристику розвитку, основу якої становить система цінностей самоактуалізації. Вона підкреслює, що цей потенціал може виконувати захисну функцію, зокрема знижувати ризик професійного вигорання. Його структурними компонентами є термінальні цінності, пов'язані з досягненнями, соціальним престижем, збереженням індивідуальності та позитивним самосприйняттям [цит. за 18].

О. О. Рильська розглядає самоактуалізаційний потенціал як самостійний інтегративний чинник життєздатності особистості, у структурі якого присутня також ригідність із негативним значенням. На її думку, особистість як відкрита система взаємодіє із зовнішнім середовищем, однак рівень реалізації її потенціалу частково визначається ригідністю, яка виконує функцію обмеження надмірних зовнішніх впливів [цит. за 11].

Інноваційний потенціал (Ю. О. Власенко, Н. Ю. Волянчук та ін.) зазвичай визначається як система властивостей особистості, що забезпечує здатність створювати, приймати та впроваджувати нововведення, а також відмовлятися від застарілих і неефективних способів діяльності.

О. Б. Михайлова виокремлює три ключові компоненти інноваційного потенціалу: креативність, інноваційність і творення, які реалізуються через різні форми активності:

- інтелектуальну (креативність),
- діяльнісну (інноваційність),

- ціннісно-мотиваційну (творення).

Н. Ю. Волянчук і Г. В. Ложкін у структурі особистості учасника інноваційної діяльності виділяють активність, ініціативність, творчі здібності, гнучкість у реагуванні на нові соціокультурні умови, здатність приймати рішення та відповідальність, готовність до навчання і професійного розвитку, володіння проєктними навичками, міжкультурну толерантність, а також здатність підтримувати власне фізичне й психічне здоров'я.

Ю. В. Власенко розглядає інноваційний потенціал як багатовимірну систему, що включає його структурні та динамічні характеристики, а також онтологічний, гносеологічний, аксіологічний і праксеологічний аспекти. У її розумінні це динамічна поліфункціональна система, яка відображає здатність особистості до усвідомленої та активної взаємодії з навколишнім світом на різних рівнях — природному, соціальному, культурному та рівні організації власного життя. Загалом інноваційний потенціал визначається як здатність до нестандартного мислення, пошуку нових рішень і конструктивної поведінки в нових соціальних умовах, виступаючи важливим чинником розвитку особистості [цит. за 25].

Д. О. Леонтьєв підкреслює, що інноваційність є природною характеристикою людини тією мірою, якою вона здатна розширювати контекст осмислення власної діяльності [цит. за 25].

Творчий потенціал (Дж. Гілфорд, П. Торренс та ін.) відображає можливості особистості до творчого розвитку, самореалізації та вдосконалення, а також рівень сформованості відповідних умінь і навичок. Н. Ю. Посталюк визначає його як інтегральний прояв різних особистісних характеристик, зокрема активності. П. Ф. Кравчук розглядає творчий потенціал як узагальнену якість, що відображає міру творчих можливостей особистості в практичній діяльності та ширших соціальних взаємодіях. І. І. Драч трактує його як складне особистісно-діяльнісне утворення, яке сприяє виникненню нестандартних і оригінальних рішень [цит. за 23].

Найбільш цілісно проблематика творчого потенціалу розкрита в

концепції В.О. Моляко, який трактує його як інтегральну характеристику особистості, що відображає міру її здатності до творчої діяльності, а також готовність і можливість до саморозвитку та самореалізації. Дослідник підкреслює, що творчий потенціал виступає складною, внутрішньо прихованою системою, яка безпосередньо не піддається зовнішньому спостереженню, а сама людина нерідко не усвідомлює повною мірою власних творчих ресурсів.

У більшості психологічних підходів (Дж. Гілфорд, П. Торренс) центральним системоутворювальним компонентом творчого потенціалу виступає креативність — здатність продукувати нові, оригінальні ідеї та знаходити нестандартні способи розв’язання проблем. У цьому контексті наука розглядає креативний потенціал як поєднання творчої активності особистості та її готовності до саморозвитку, що ґрунтується на вікових та індивідуально-психологічних особливостях.

Морально-етичний потенціал (Ю.К. Бабанський, Б.С. Братусь, М.С. Каган, П.О. Кобилінський та ін.) є результатом поєднання категорій «потенціал» і «моральність». Завдяки підходу Б.С. Братуса моральність почала розглядатися не лише як філософсько-етична абстракція, а як реальний регулятор соціальної поведінки та системи ставлень особистості — до інших людей, до себе та до суспільства. На цій основі він виокремив рівні розвитку морального потенціалу: егоцентричний, групоцентричний, просоціальний і духовний [цит. за 25].

На егоцентричному рівні поведінка зосереджена на власних інтересах, а інші люди виступають лише засобом їх досягнення. Групоцентричний рівень характеризується поділом на «своїх» і «чужих» та позитивним ставленням переважно до членів «своєї» групи. Просоціальний рівень передбачає вихід за межі групових інтересів і орієнтацію на благо всіх людей. Духовний рівень відображає здатність людини будувати поведінку на основі усвідомлення цінності кожної особистості та універсальних гуманістичних принципів [16].

М.С. Каган розвиває поняття морального (аксіологічного) потенціалу

через систему ціннісних орієнтацій, сформованих у процесі соціалізації. Його основою виступають життєві ідеали, переконання, цілі та прагнення особистості у різних сферах — моральній, політичній, релігійній та естетичній [цит. за 19].

Інші дослідники (О.І. Холостова, В.М. Марков та ін.) розглядають моральний потенціал переважно в контексті професійної діяльності. У цьому випадку він трактується як система моральних переконань і професійно-ціннісних якостей, що забезпечують ефективну самореалізацію особистості та досягнення зрілих професійних результатів, однак такий підхід дещо звужує його загальнопсихологічний зміст [цит. за 25].

Подібний, але доволі обмежений підхід до трактування морального потенціалу представлений у працях Ю.К. Бабанського та інших авторів. У їхніх дослідженнях моральний потенціал фактично розглядається як переважно педагогічна категорія, що має аналізуватися з урахуванням вікових особливостей та впливу соціального середовища, яке значною мірою формує ціннісні орієнтації особистості в процесі її розвитку.

Етичний потенціал у науковій літературі найчастіше пов'язується з поняттями «етична активність» і «ціннісні орієнтації». Так, С.Д. Максименко підкреслює, що етичний потенціал притаманний тим людям, які частіше за інших здійснюють морально вмотивовані вчинки, орієнтуються на вимоги обов'язку та співвідносять власну поведінку з ідеалами добра і справедливості.

Попри значну кількість досліджень різних типів потенціалу, у психологічній науці й досі недостатньо розробленим залишається підхід до розуміння потенціалу сучасної молоді як цілісної, ієрархічно організованої системи, що поєднує як особистісні, так і індивідні компоненти, необхідні для ефективного функціонування в умовах сучасного соціуму. На нашу думку, таку інтегративну функцію може виконувати адаптаційний потенціал [15].

Узагальнюючи різні психологічні підходи, можна визначити потенціал особистості як систему соціально-психологічних властивостей і характеристик, між якими формуються структурні зв'язки в процесі включення

людини в діяльність і які забезпечують досягнення певного рівня її успішності.

У межах цього поняття виділяють низку різновидів потенціалу, кожен з яких має власний зміст і проблематику. Зокрема, психологічний потенціал розуміють як рівень розвитку психічних властивостей і якостей особистості, що становлять ресурс підвищення ефективності її діяльності. Самоактуалізаційний потенціал розглядається як інтегральна характеристика розвитку, основою якої є цінності самоактуалізації. Інноваційний потенціал охоплює здатність особистості створювати, сприймати та впроваджувати нововведення, а також відмовлятися від застарілих способів діяльності.

Творчий потенціал відображає можливості самореалізації та творчого розвитку особистості. Морально-етичний потенціал, у свою чергу, розкривається через систему ціннісних орієнтацій та особливості ставлення людини до себе, інших і світу загалом.

Висновки до розділу 1

У першому розділі здійснено теоретичний аналіз проблеми потенціалу особистості та його структурних компонентів у контексті сучасних психологічних підходів. Узагальнення наукових джерел засвідчує, що поняття «потенціал особистості» є багатозначним і міждисциплінарним, має складну структурну організацію та розглядається як сукупність взаємопов'язаних соціально-психологічних і індивідуально-психологічних властивостей, які актуалізуються у процесі діяльності та забезпечують її ефективність.

Встановлено, що в сучасній психології відсутня єдина загальноприйнята концепція структури потенціалу особистості, однак більшість дослідників погоджуються з його багаторівневим характером і наявністю різних функціональних видів: психологічного, самоактуалізаційного, інноваційного, творчого, морально-етичного та інших. Кожен із цих видів відображає окремий аспект розвитку особистості та виконує специфічну регулятивну й ресурсну

функцію у поведінці та діяльності людини.

Проаналізовані підходи дозволяють зробити висновок, що потенціал особистості доцільно розглядати як інтегровану систему, в якій поєднуються мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові та ціннісно-сміслові компоненти. Саме їх узгоджена взаємодія визначає рівень адаптації, успішності та самореалізації особистості в різних сферах життєдіяльності.

Окремо підкреслено, що сучасні наукові підходи недостатньо повно враховують цілісність потенціалу особистості, особливо у контексті його функціонування в умовах соціальних змін і підвищених вимог до адаптації. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність розгляду адаптаційного потенціалу як інтегративного утворення, що об'єднує індивідні та особистісні ресурси.

Таким чином, перший розділ закладає теоретичні основи для подальшого емпіричного дослідження, визначає ключові поняття роботи та окреслює структурно-функціональне розуміння адаптації військовослужбовців після демобілізації як складної багаторівневої системи.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ

2.1. Основні методи дослідження особливостей адаптації військовослужбовців після демобілізації

У дослідженні було обрано обмежене коло методів, до якого увійшли: аналіз документальних матеріалів, психодіагностичні методики (тестування та анкетування), індивідуальна бесіда, а також спостереження. Обробка емпіричних даних здійснювалася із застосуванням як кількісних, так і якісних підходів, доповнених структурним і системним аналізом.

З огляду на те, що теоретично розраховані частоти зазвичай не повністю збігаються з емпірично отриманими, виникає потреба у їх порівнянні з метою визначення, чи є виявлені розбіжності статистично значущими, чи носять випадковий характер. Для цього було використано критерій χ^2 (Пірсона). При цьому вихідною позицією виступало припущення нульової гіпотези, згідно з якою фактичний розподіл ознак, що відображають варіативність досліджуваних явищ, належить до певного класу розподілів. Альтернативна гіпотеза, відповідно, передбачає, що реальний розподіл не входить до цього класу [7].

Такий підхід відрізняється від класичних процедур перевірки гіпотез, де форма розподілу визначена заздалегідь, а невідомим є лише значення окремого параметра. У випадку використання χ^2 -критерію співвідношення між емпіричними та очікуваними частотами дозволяє інтерпретувати досліджувані явища так, ніби вони відрізняються за якісними характеристиками, тоді як обсяг вибірки, на основі якої обчислено очікувані значення, не є визначальним чинником [7].

Отримані результати не завжди піддаються однозначному тлумаченню,

що зумовлено складною взаємодією різних психологічних параметрів, які формують багатовимірну та неоднорідну картину проявів девіантності в окремих підструктурах особистості. Вирішальне значення при цьому має коректність і адекватність застосування діагностичних процедур. У зв'язку з цим доцільно детальніше розглянути використані методи.

Аналіз документів, що характеризують особистість військовослужбовця, має усталену практику застосування. В сучасних умовах у Збройних силах України, відповідно до нормативних вимог, на кожного військовослужбовця оформлюється особова справа, яка ведеться у підрозділі та передається разом із військовослужбовцем у разі його переведення до іншої частини або демобілізації.

Особова справа містить комплекс матеріалів, серед яких: дані про соціально-демографічні характеристики, попередній життєвий досвід та умови життя до служби; результати медичного обстеження, що відображають стан здоров'я; документи професійно-психологічного відбору, проведеного у військкоматах та на збірних пунктах; матеріали оцінки соціально-психологічних якостей на різних етапах служби (зокрема результати тестувань і опитувань); відомості про службову діяльність (характеристики, облік заохочень і дисциплінарних стягнень, показники бойової підготовки та виконання службових завдань); а також інші документи, що відображають особистісні особливості військовослужбовця, включаючи листування з родиною та офіційними установами.

Особливу цінність під час аналізу цих матеріалів для виявлення психологічних характеристик має встановлення ряду фактів (як прямих, так і опосередкованих). Зокрема, важливими є відомості про наявність психічних розладів у близьких родичів, що може вказувати на спадкові ризики; умови життя в сім'ї, які здатні спричинити формування дезадаптивних рис характеру; труднощі в навчанні та професійному становленні, що свідчать про недостатній розвиток пізнавальних процесів, вольової сфери та комунікативних умінь.

Також значущими є інформація про тривалі конфлікти з оточенням, які можуть свідчити про неадекватну самооцінку, низький рівень соціальної компетентності або акцентуації характеру (зокрема підвищену збудливість, схильність до застрягання чи демонстративність). Додатково враховуються ознаки обмеженості або вікової невідповідності інтересів, а також низький рівень соціальної активності до служби, що може свідчити про дефіцит потреби у спілкуванні та недостатній розвиток комунікативних навичок.

Під час аналізу характеристик особлива увага приділяється формулюванням і описам, які можуть прямо або опосередковано вказувати на ознаки порушень окремих підструктур особистості.

Окрім цього, фіксуються такі індивідуально-психологічні риси, як імпульсивність, підвищена дратівливість, схильність до відчуження, образливість, замкнутість, пасивність або, навпаки, надмірна принциповість, демонстративність, манірність, зневажливе ставлення до оточуючих, схильність до безпідставних насмішок, хвалькуватість, надмірна прискіпливість тощо.

Також встановлюються факти дезадаптивної поведінки у домобілізаційний період, які можуть свідчити про наявність шкідливих звичок, зокрема зловживання алкоголем чи наркотичними речовинами, участь у бійках, а також інші прояви асоціальної поведінки. Подібна інформація уточнюється під час індивідуальних бесід і в процесі спілкування з побратимами.

Отже, саме аналіз документальних матеріалів зазвичай виступає початковим етапом ознайомлення з особистістю військовослужбовця. Його здійснення підпорядковується певній логіці: передусім досліджується процес становлення особистості, умови її формування та динаміка розвитку в період до мобілізації. Це дозволяє розв'язати низку важливих завдань.

По-перше, визначити соціальні чинники, що вплинули на формування та закріплення системи потреб особистості, які відображаються в її індивідуально-психологічних особливостях.

По-друге, виокремити з попереднього життєвого досвіду конкретні факти, що характеризують інтенсивність перебігу психічних процесів, а також ключові аспекти спрямованості особистості — зокрема стійкість інтересів, систему ціннісних орієнтацій і домінуючі риси характеру як відображення сформованих потреб у взаємодії з соціальним середовищем.

По-третє, окреслити загальний напрям і визначити комплекс методичних засобів для подальшого соціально-психологічного вивчення особистості військовослужбовця.

З цією метою особлива увага приділялася таким аспектам:

- специфіці найближчого соціального оточення (родина, трудовий колектив, група друзів), яке впливало на формування потребової сфери;
- реальним діям і поведінковим проявам особи та їх наслідкам, що дозволяють оцінити рівень розвитку або дисгармонії окремих психічних процесів і виявити передумови до можливих девіацій;
- ключовим подіям біографії, пов'язаним із суттєвими змінами у напрямі та темпах особистісного розвитку, а також трансформацією індивідуальної системи потреб.

Метод спостереження виступає одним із провідних у дослідженні особистості. Його сутність полягає у цілеспрямованому, систематичному та організованому сприйнятті психічних і соціальних проявів з метою виявлення їхніх особливостей у певних умовах і розкриття прихованого змісту [4]. Цей підхід передбачає безпосередню фіксацію всіх значущих характеристик досліджуваного об'єкта та дає змогу вивчати його як у звичайних життєвих ситуаціях, так і в процесі діяльності.

Багато дослідників підкреслюють високу інформативність спостереження як методу. Зокрема, наголошується, що необхідність розвитку психодіагностичних тестів була зумовлена не обмеженістю можливостей спостереження у вивченні особистості, а радше його більшою трудомісткістю та часовими витратами. Водночас належна структурованість цього методу та накопичений досвід його застосування дозволяють отримувати достатній обсяг

інформації вже на етапі первинного ознайомлення з особистістю, а особливо — у процесі тривалого міжособистісного контакту.

Застосовуючи цей підхід, ми спиралися на положення дослідників про те, що вербальна інформація становить лише незначну частину самопрезентації людини [4, 12, 23, 35]. Приблизно 7% відомостей передається через зміст висловлювань, близько 30% — через акустичні характеристики мовлення (інтонацію, тембр, силу голосу), тоді як понад 60% інформації міститься у невербальних проявах — міміці, погляді, жестах, позі тощо (за К.К. Платоновим). У цьому контексті К. Леонгард наголошував, що спостереження за невербальною поведінкою є надзвичайно інформативним для діагностики особистості, оскільки внутрішні переживання безпосередньо відображаються у зовнішніх реакціях і можуть бути адекватно інтерпретовані іншими.

Найбільш результативним методом, який суттєво доповнює уявлення про структуру особистості, є саме цілеспрямоване, систематичне спостереження. Під цим ми розуміємо не випадкове фіксування поведінкових проявів, а тривалий і комплексний процес відстеження змін у системі потреб та підструктурах особистості, що можуть виступати джерелом девіантних проявів. Такий підхід передбачає безперервний моніторинг протягом усього періоду служби, коли досліджуваний постійно перебуває у полі уваги психолога.

Безпосереднє, довірливе спілкування тет-а-тет із військовослужбовцем дає можливість не лише виявити його думки та емоційні стани, а й зрозуміти глибинні мотиваційні джерела, особливості інтерпретації життєвих подій і попереднього досвіду. Під час наступних зустрічей доцільно з'ясовувати його враження від початку та перебігу військової служби.

У процесі індивідуальної бесіди передбачалося з'ясування низки важливих аспектів, зокрема сімейного середовища. Ми виходили з того, що своєчасний аналіз особливостей соціалізації військовослужбовця, передусім у родині, сприяє глибшому розумінню його потребової сфери та дозволяє обрати найбільш адекватні, психологічно безпечні способи впливу. Ігнорування

цих чинників може призводити до повторної психічної травматизації, що, у свою чергу, підвищує ризик дезадаптації та девіантної поведінки.

Саме тому особлива увага приділялася умовам сімейного проживання. Сукупність цих факторів формує специфічний емоційний клімат у родині, який значною мірою визначає розвиток особистісних якостей і домінуючих потреб. Поєднання несприятливих обставин часто зумовлює дисгармонійні сімейні стосунки, що може призвести до емоційного відчуження — як у межах сім'ї, так і поза нею. У деяких випадках це сприяє формуванню стану емоційної депривації, коли базові психологічні потреби тривалий час залишаються незадоволеними. Наслідком таких процесів може стати розвиток негативних рис особистості, що підвищують імовірність проявів девіантної поведінки.

У цьому контексті з'являється можливість більш глибоко ідентифікувати осіб із обмеженим життєвим досвідом, недостатнім рівнем інтелектуального та освітнього розвитку, звуженим світоглядом, а також із недостатньо сформованими потребами у професійному самовдосконаленні та культурному зростанні.

Особливості потребової сфери військовослужбовця, зокрема рівень розвитку комунікативних механізмів і його соціальний статус, виявлялися через аналіз взаємин із ровесниками та характеристику мікросоціального середовища. Враховувався тип групи, до якої належала особа (наявність одного близького друга чи включеність у ширше коло спілкування), а також її позиція серед побратимів на фронті (лідер, ізольований, незалежний тощо).

Відсутність друзів або скарги на часті насмішки з боку інших розцінювалися як показник недостатнього розвитку комунікативної підструктури та ймовірно заниженої самооцінки. Аналізуючи мотиви вибору товаришів (спільність інтересів, особистісні якості чи прагнення до дозвілля), виявлялися провідні потреби та загальна спрямованість особистості.

Дослідження міжособистісних стосунків також дозволяло оцінити рівень потреби у самовираженні та домінуючі прагнення індивіда.

Окрему увагу приділяли аналізу поведінкових порушень у

домобілізаційний період, таких як пропуски занять або роботи, прояви дрібного хуліганства, регулярне вживання алкоголю, знайомство з наркотичними речовинами, самовільні залишення дому, участь у конфліктах і бійках, а також можливі контакти з правоохоронними органами. Збір цієї інформації здійснювався опосередковано — через уточнення деталей і постановку непрямих запитань, що дозволяло не лише встановити факти, а й зрозуміти особистісне ставлення військовослужбовця до цих подій.

Не менш значущим напрямом виступало вивчення життєвих планів, зокрема намірів щодо продовження освіти, професійного самовизначення, здатності прогнозувати труднощі та адекватно оцінювати власні можливості.

Це дозволяло сформувати уявлення про загальну спрямованість особистості, структуру її інтересів і потреб, ступінь їх узгодженості, а також виявити ставлення до військової служби — чи сприймається вона як ресурс розвитку, чи як перешкода на шляху до особистих цілей, і чи має місце тенденція до асоціальної орієнтації.

2.2. Методики діагностики адаптації військовослужбовців після демобілізації

Поняття «діагностика» має медичне походження (від грец. *diagnosis* — розпізнавання) і традиційно означає встановлення захворювання на основі виявлених симптомів із подальшою можливістю його лікування. У психологічній науці це поняття набуло ширшого змісту: зокрема, Л. Ф. Бурлачук та С. М. Морозов трактують діагностику як процес виявлення індивідуально-психологічних відмінностей як у межах норми, так і при патологічних проявах [цит. за 9].

Розвиток психодіагностики пов'язаний із науковими напрацюваннями таких дослідників, як Г. Айзенк, В. Мерлін, В. Небиліцин, Я. Стреляу, Б. Теплов, Л. Терстоун, Д. Векслер, К. Юнг та інші.

З урахуванням окреслених теоретичних підходів до вивчення психологічних особливостей військовослужбовців після демобілізації, а також відповідно до поставлених дослідницьких завдань, було розроблено комплексну методику. Вона передбачала використання не лише аналізу документів, анкетування, спостереження та бесіди, але й широке застосування психодіагностичних інструментів, зокрема:

- опитувальника ЕРІ (тест Айзенка);
- експрес-методика Є. П. Ільїна «Оцінювання властивостей нервової системи через психомоторні показники»;
- опитувальник Шмішека;
- методика «Супос-8».

Опитувальник ЕРІ був розроблений Г. Айзенком у 1963 році на основі досліджень військовослужбовців. У нашому бакалаврському дослідженні використовувався варіант тесту, адаптований О. Г. Шмельовим. Це зумовлено тим, що, за їхніми даними, коефіцієнти надійності шкал є досить високими: для виміру екстраверсії–інтроверсії — у межах 0,82–0,85, а для нейротизму — 0,81–0,84. Зарубіжні дослідження також підтверджують належний рівень валідності цього інструменту. Крім того, опитувальник ЕРІ активно застосовується у вітчизняній психологічній практиці.

Експрес-методика Є. П. Ільїна спрямована на оцінювання властивостей нервової системи через психомоторні показники. Зокрема, сила нервових процесів розглядається як індикатор працездатності як окремих нервових клітин, так і нервової системи загалом: більш сильна нервова система здатна витримувати інтенсивніші та триваліші навантаження.

Методика базується на аналізі динаміки максимально можливого темпу рухів рук. Дослідження проводиться послідовно для правої та лівої руки, а отримані результати дозволяють визначити тип нервової системи — слабкий, середній або сильний — залежно від характеру зміни темпу рухів.

Одним із інструментів, застосованих у дослідженні, стала методика, що ґрунтується на теорії акцентуацій особистості. Вона була розроблена Г.

Шмішеком у 1970 році на основі концепції акцентуйованих типів, запропонованої К. Леонгардом. Згідно з цим підходом, у структурі особистості виокремлюють провідні (базові) та другорядні риси.

Провідні характеристики визначають психічний розвиток і адаптаційні можливості індивіда, однак за несприятливих умов саме вони можуть набувати патологічного характеру та порушувати цілісність особистісної структури.

За допомогою опитувальника Шмішека ми ідентифікували десять типів акцентуацій, надмірна вираженість яких може бути пов'язана з ризиком девіантної поведінки. Домінування певних показників свідчить про наявність відповідного акцентуйованого типу у досліджуваного.

Кожному з таких типів відповідає специфічна конфігурація потреб, дисбаланс або неможливість задоволення яких здатні спричиняти як міжособистісні конфлікти, так і більш серйозні негативні наслідки в умовах служби. У зв'язку з цим дана методика виступала одним із ключових засобів виявлення психологічних особливостей осіб із девіантними проявами.

Варто зазначити, що більшість експериментально-психологічних методів спрямована на діагностику тих характеристик особистості, які усвідомлюються суб'єктом і можуть бути вербалізовані. Водночас частина значущих особистісних утворень залишається поза межами повного усвідомлення, що обмежує інформативність суто вербальних тестів. Відомо, що потребова сфера людини найвиразніше проявляється через її емоції та почуття. Емоції відображають перебіг і результат задоволення потреб на рівні організму, тоді як почуття характеризують особистісний вимір цього процесу.

Саме емоційні переживання дозволяють визначити, які саме потреби, інтереси, прагнення чи схильності є актуальними для індивіда в конкретний момент.

Ми виходимо з припущення, що у військовослужбовців після демобілізації результати пізнавальної діяльності — зокрема сприймання навколишнього середовища, самооцінка, оперативне оцінювання ситуацій і прогнозування їх подальшого розвитку — можуть формуватися з певними

викривленнями. З метою підвищення валідності діагностичних процедур у дослідженні було застосовано опитувальник «Супос-8», розроблений О. Мікшиним у 1979 році. Ця методика дає змогу визначити актуальний рівень самооцінки як співвідношення між значущими потребами особистості та її уявленням про можливості їх задоволення.

Теоретичною основою інструменту є уявлення про багатокomпонентну структуру поточного психічного стану, у якій одночасно присутні, але нерівномірно представлені як активізуючі (мобілізуючі), так і гальмівні (демобілізуючі) компоненти психічної діяльності. Вони актуалізуються під впливом потреби у розв'язанні конкретних життєвих завдань.

У межах методики оцінюються обидві групи компонентів, кожна з яких описується набором прикметників. Загалом використовується 72 характеристики, об'єднані у групи по вісім, рівень вираженості яких респондент самостійно оцінює за шкалою від 0 до 3 балів.

Досліджуванам пропонується оцінити не лише свій стан на момент обстеження, а й типовий, фоновий емоційний стан, що дає можливість відстежити динаміку переживань.

При інтерпретації результатів ми враховували, що у психічно здорових осіб зазвичай переважають мобілізуючі емоції (близько 80%), тоді як частка демобілізуючих становить приблизно 20% як у звичайному стані, так і під час обстеження. У випадку порушень нервової системи спостерігається тенденція до домінування негативних емоційних станів (дистресу). Особи зі зниженими адаптаційними ресурсами демонструють зменшення мобілізуючих компонентів і водночас підвищення рівня тривожності, занепокоєння та страху.

Теоретичні положення психодіагностичної науки та емпіричні дані українських та зарубіжних вчених були враховані при розробці загальної методики дослідження. Вона орієнтована на розв'язання практичного завдання — виявлення ключових психологічних характеристик, що можуть виступати передумовами адаптації військовослужбовців після демобілізації, а також на

прогнозування можливих негативних проявів і визначення напрямів їх профілактики.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було обґрунтовано та систематизовано методичний інструментарій дослідження психологічних особливостей адаптації військовослужбовців після демобілізації. Встановлено, що комплексне вивчення особистості потребує поєднання різних підходів, що забезпечують багатовимірність і достовірність отриманих результатів. Саме тому в дослідженні було використано сукупність взаємодоповнюючих методів: аналіз документів, спостереження, індивідуальну бесіду, анкетування та психодіагностичні методики.

Доведено, що метод вивчення документів є важливим етапом первинного ознайомлення з особистістю демобілізованого військовослужбовця, оскільки дозволяє реконструювати умови його соціалізації, виявити ключові фактори формування потребової сфери, а також зафіксувати можливі передумови дезадаптивної поведінки. Спостереження, у свою чергу, виступає одним із найбільш інформативних методів, оскільки забезпечує безпосереднє вивчення поведінки та емоційних реакцій у природних умовах, дозволяючи виявити як усвідомлювані, так і неусвідомлювані прояви особистості. Метод індивідуальної бесіди доповнює ці дані, відкриваючи можливості для глибшого розуміння мотиваційної сфери, життєвого досвіду та суб'єктивного ставлення досліджуваного до значущих подій.

Обґрунтовано доцільність використання психодіагностичних методик як ключового інструменту кількісно-якісного аналізу індивідуально-психологічних характеристик. Зокрема, застосування опитувальника ЕРІ дозволило оцінити рівень екстраверсії–інтроверсії та нейротизму; експрес-методики Є. П. Ільїна — визначити властивості нервової системи;

опитувальника Шмішека — виявити типи акцентуацій характеру; методики «Супос-8» — дослідити актуальний психічний стан та співвідношення мобілізуючих і демобілізуючих емоційних компонентів.

Показано, що поєднання вербальних і проєктивних методів дозволяє подолати обмеження кожного з них окремо, забезпечуючи більш повне та об'єктивне уявлення про структуру особистості, її потребову сферу та емоційний стан. Застосування статистичних методів, зокрема критерію χ^2 Пірсона, сприяло підвищенню надійності інтерпретації емпіричних даних і дозволило оцінити значущість виявлених відмінностей.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що розроблений комплекс методів і методик є теоретично обґрунтованим і практично доцільним для вивчення психологічних передумов адаптації військовослужбовців після демобілізації. Він забезпечує можливість не лише діагностики індивідуально-психологічних особливостей, але й прогнозування можливих відхилень у поведінці та визначення напрямів їх профілактики, що має важливе значення для організації ефективної психологічної роботи з демобілізованими військовослужбовцями.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ

3.1. Психологічні особливості нервової системи, характеру та соціальних звичок військовослужбовців

В емпіричному дослідженні прийняли участь військовослужбовці двох груп – експериментальну групу склали демобілізовані військовослужбовці, які проходять фізичну та психологічну реабілітацію в центрах «RECOVERY» та «Ветеран Хаб». Контрольну групу склали військовослужбовці Бригади імені Лицарів Зимнього Походу.

Таблиця 3.1

Особливості нервової системи, характеру та соціальних звичок військовослужбовців в залежності від типу демобілізованих військовослужбовців

Параметри	Контрольна група	Тип демобілізованих військовослужбовців		
		Психологічно пасивні	Психологічно активні	Дезадаптовані
1	2	3	4	5
1. Слабкий тип нервової системи	1,42 46%	2,66 87%	1,57 52%	1,14 38%
2. Нейротизм	1,64 55%	2,75 91%	2,46 82%	1,67 56%
3. Екстраверсія	1,87 63%	1,62 55%	2,08 70%	2,00 65%
4. Сензитивність	1,73 57%	2,54 85%	1,97 66%	1,37 46%
5. Екзальтованість	1,96 66%	2,67 88%	2,57 86%	1,77 60%
6. Гіпертимність	2,11 55%	1,57 53%	2,63 89%	2,18 73%
7. Дистимність	1,61 54%	2,37 78%	1,83 62%	1,48 50%
8. Циклотимність	1,96 65%	2,62 89%	2,42 82%	1,96 66%

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4	5
9. Збудливість	1,70 57%	2,29 77%	2,12 71%	2,16 71%
10. Демонстративність	1,78 60%	1,5 48%	2,32 79%	2,14 72%
11. Педантизм	1,55 53%	1,54 52%	1,69 57%	1,87 61%
12. Тривожність	1,84 62%	2,26 76%	1,90 64%	1,30 44%
13. Застраювання	1,68 56%	1,74 58%	2,16 72%	2,42 81%
14. Нерозвиненість пізнавальних процесів	1,84 61%	2,10 70%	2,29 78%	2,25 75%
15. Несформованість вольових якостей	1,43 47%	2,58 86%	1,95 65%	1,26 43%
16. Негативні звички	1,73 57%	1,54 54%	2,36 79%	2,30 77%
17. Нерозвиненість комунікативних навичок	1,43 46%	2,15 72%	1,74 58%	1,31 44%
18. Неадекватність самооцінки	1,57 51%	2,34 78%	1,88 64%	2,49 83%
19. Бездуховність	1,30 44%	1,38 46%	1,88 64%	2,37 80%
20. Асоціальна спрямованість	1,26 42%	1,14 38%	1,72 58%	2,55 87%

Таблиця 3.1 відображає порівняльний аналіз особливостей нервової системи, характерологічних рис та соціально-поведінкових характеристик військовослужбовців контрольної групи та трьох підгруп демобілізованих: психологічно пасивних, психологічно активних і дезадаптованих.

Представлені показники дозволяють простежити як загальні тенденції, так і специфічні відмінності між групами, що є важливим для розуміння психологічних наслідків демобілізації.

Передусім звертає на себе увагу суттєве зростання показників слабкості нервової системи у психологічно пасивних (87%) порівняно з контрольною групою (46%). Це свідчить про знижену стресостійкість, підвищену виснажуваність та вразливість до психоемоційних навантажень. У психологічно активних та дезадаптованих ці показники нижчі, однак також перевищують або співвідносяться з контрольною групою, що вказує на

загальну тенденцію ослаблення нервових процесів у демобілізованих.

Аналогічна ситуація спостерігається щодо нейротизму: його найвищі значення зафіксовано у психологічно пасивних (91%) і психологічно активних (82%), що свідчить про емоційну нестабільність, тривожність і схильність до внутрішніх переживань. У дезадаптованих цей показник майже відповідає контрольному рівню, однак у поєднанні з іншими характеристиками набуває специфічного значення.

Показники екстраверсії демонструють цікаву диференціацію: найвищі значення мають психологічно активні (70%) та дезадаптовані (65%), що може свідчити про їхню соціальну активність, але не обов'язково про ефективність взаємодії. Психологічно пасивні, навпаки, демонструють нижчий рівень екстраверсії, що узгоджується з їхньою замкнутістю та схильністю до уникання соціальних контактів.

Суттєві відмінності виявлено за шкалами сензитивності та екзальтованості: найвищі показники характерні для психологічно пасивних (85% і 88% відповідно), що вказує на підвищену емоційну чутливість, вразливість та нестійкість емоційних реакцій. У психологічно активних ці показники також високі, тоді як у дезадаптованих — значно нижчі, що може свідчити про певне емоційне «огрубіння» або зниження чутливості.

Гіпертимність, як показник активності та оптимістичності, найяскравіше виражена у психологічно активних (89%) та дезадаптованих (73%), тоді як у психологічно пасивних вона суттєво нижча. Натомість дистимність (схильність до зниженого настрою) найбільш виражена у психологічно пасивних (78%), що підкреслює їхню схильність до пригнічених емоційних станів.

Показники циклотимності та збудливості свідчать про емоційну нестабільність усіх груп демобілізованих, особливо психологічно пасивних і активних. Водночас демонстративність значно вища у психологічно активних (79%) та дезадаптованих (72%), що може вказувати на потребу визнання, схильність до самопрезентації або компенсаторні механізми.

Особливу увагу привертають соціально-психологічні показники. Так, несформованість вольових якостей найбільш виражена у психологічно пасивних (86%), що пояснює їхню низьку активність та труднощі у подоланні життєвих труднощів. Натомість у дезадаптованих цей показник є найнижчим (43%), що може свідчити не про сформованість волі, а про інші механізми поведінки, зокрема імпульсивність.

Негативні звички найбільш поширені серед психологічно активних (79%) та дезадаптованих (77%), що може бути формою зняття напруги або проявом асоціальної спрямованості. Остання, до речі, має найвищі значення саме у дезадаптованих (87%), що є ключовою ознакою їхнього психологічного стану.

Нерозвиненість комунікативних навичок найбільш характерна для психологічно пасивних (72%), що узгоджується з їхньою соціальною ізоляцією. У дезадаптованих цей показник нижчий, однак у поєднанні з високою асоціальністю це може свідчити про викривлений характер комунікації.

Неадекватність самооцінки найвища у дезадаптованих (83%), що вказує на глибокі особистісні дисгармонії. Також саме ця група демонструє найвищі показники бездуховності (80%), що може свідчити про ціннісну дезорієнтацію.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що:

- психологічно пасивні військовослужбовці характеризуються емоційною вразливістю, високим рівнем тривожності, слабкістю нервової системи, низькою соціальною активністю та несформованістю вольових якостей;
- психологічно активні демонструють поєднання високої активності з емоційною нестабільністю, схильністю до демонстративності та наявністю негативних звичок;
- дезадаптовані військовослужбовці мають найбільш виражені ознаки особистісної деформації: асоціальну спрямованість, неадекватну самооцінку, високий рівень збудливості та схильність до негативних

поведінкових проявів.

Таким чином, результати таблиці свідчать про наявність суттєвих психологічних відмінностей між групами, що підтверджує необхідність диференційованого підходу до психологічної реабілітації та адаптації серед демобілізованих військовослужбовців.

3.2. Особливості самоконструювання особистісних особливостей військовослужбовців як основа адаптації після демобілізації

Психомалюнок належить до групи проєктивних методів дослідження особистості. Ключовим для його застосування є поняття проєкції, яка розглядається як несвідомий механізм, у межах якого індивід переносить власні уявлення, переживання, потреби, установки та риси характеру на інших людей або зовнішні об'єкти. Проєкція може проявлятися як у формі приписування власних внутрішніх станів іншим, так і через інтерпретації, зумовлені попереднім досвідом. Використання проєктивних методик дає змогу виявити особистісні потреби та специфіку сприйняття і осмислення навколишньої дійсності [14].

Доцільність застосування психомалюнка в нашому дослідженні спирається на напрацювання Т. С. Яценко [цит. за 27]. Теоретичною основою інтерпретації виступає уявлення про структуру емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе, зокрема концепт «образу Я» (В. В. Столін). Такий підхід дозволяє розглядати малюнок як засіб відображення внутрішнього змісту особистості, що має значення для диференційної діагностики. Водночас важливу роль відіграє регулятивна функція «Я-образу» (М. Й. Боришевський), через яку індивід вибудовує систему взаємин із соціальним середовищем. Використання творчих завдань відкритого типу дає можливість отримати візуалізоване відображення суб'єктивно значущих аспектів життєвого досвіду.

У процесі виконання завдання, коли військовослужбовець зображає себе

у минулому, теперішньому чи майбутньому у вигляді певного образу або предмета, створений образ виступає символічним відображенням його власної особистості. Такий механізм ґрунтується на принципах аналогії та символічної відповідності, подібних до тих, що використовуються в культурних наративах — казках, притчах, фольклорі.

У межах дослідження психомалюнок застосовувався як інструмент виявлення тих характеристик особистості військовослужбовця, які він сам вважає найбільш значущими на поточному етапі свого життя. Інструкція «намалювати себе» не обмежувала учасника жорсткими вимогами щодо сюжету, умов чи життєвого контексту, що забезпечувало вільну самопрезентацію. Надалі пропонувався комплекс тематичних малюнків (за Т. С. Яценко), спрямованих на багатовимірне розкриття особистості та відображення її індивідуального життєвого досвіду.

Таким чином, досліджувані виконували серію творчих завдань відкритого типу, результатом яких були психомалюнки. Важливим доповненням виступав словесний коментар автора до власного зображення, що дозволяло глибше зрозуміти його зміст. Перше завдання передбачало створення образу власного «Я» з акцентом на емоційне самовідчуття та асоціативні порівняння з об'єктами чи явищами навколишнього світу.

Цей початковий малюнок розглядався як ключова репрезентація «Я-образу» досліджуваного. У подальшому аналіз охоплював усю серію малюнків із урахуванням логічних зв'язків між ними, що дозволяло виявити внутрішні психологічні механізми та поведінкові тенденції.

Особлива увага приділялася системним характеристикам неусвідомлюваної сфери, формування якої зумовлюється як вродженими, так і набутими чинниками, включаючи ранній дитячий досвід і подальший соціокультурний розвиток.

Інтерпретація психомалюнків здійснювалася з акцентом на їхній смисловий контекст: аналізувалися сюжет, образи, способи побудови зображення, емоційне наповнення, а також їх осмислення самим автором і

дослідником. Отримані результати співвідносилися з даними інших психодіагностичних методик, що підвищувало їх надійність і валідність, а також доповнювалися інтерпретаціями у межах перевірених семантичних тестових підходів.

Опрацьований емпіричний матеріал дав змогу виокремити характерні для військовослужбовців образи, за допомогою яких вони опосередковано репрезентують власний «Я-образ».

У значної частини досліджуваних (понад половини) у малюнках простежуються символічні елементи невизначеності, які відображають внутрішні сумніви щодо питання «Хто я?», а також тривожність і невизначеність стосовно майбутнього, зокрема вибору цивільної професії та життєвих перспектив після демобілізації.

На основі аналізу психомалюнків ми також опосередковано оцінювали професійну спрямованість військовослужбовців та їх орієнтацію на подальше цивільне життя, що дозволяло зробити висновки щодо їхніх життєвих планів і професійних намірів у майбутньому.

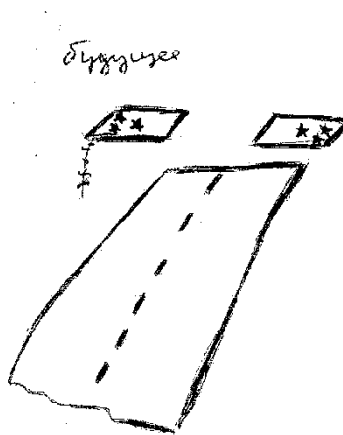

Рис.3.1. "Я у майбутньому" (Мій шлях - армія)

Найбільш показовими виявилися зображення, у яких військовослужбовці опосередковано відображають роздуми про сенс життя, нерідко використовуючи символіку смерті. Такі малюнки, як правило, містять глибокі рефлексії щодо власного «Я» та екзистенційних переживань.

Отримані результати проєктивного малюнка застосовувалися для подальшого планування індивідуальної психологічної роботи лише у випадках, коли вони знаходили підтвердження в даних інших психодіагностичних методик, включених до комплексу дослідження. Як приклад, можна навести результати аналізу малюнка військовослужбовця Миколи Х., які дозволяють припустити, що його соціально-статусне становище в колективі може бути недостатньо сприятливим.

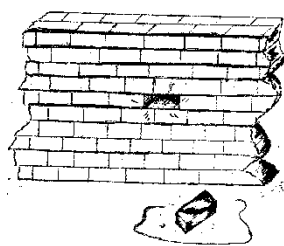

Рис.3.2. "Я у колективі"(Я відчуваю себе одинаком у колективі)

Рис.3.3. "Я у минулому"

Рис. 3.4. "Я у сьогоденні"(Намагаюсь виробити власну позицію)

Рис.3.5. "Я у майбутньому" (Зможу захистити власну позицію і своїх близьких)

У якості додаткового джерела, що дозволяло уточнити та перевірити результати психомалюнка, індивідуально застосовувався аналіз методики незакінчених речень. Наприклад, інформація щодо професійної орієнтації військовослужбовця на майбутню цивільну діяльність враховувалася у тих випадках, коли вона знаходила відображення як у символічному змісті малюнка, так і в результатах даної методики. При цьому ми виходили з того, що прямі запитання не завжди забезпечують достовірні відповіді, оскільки респонденти можуть орієнтуватися на соціально бажані варіанти відповідей.

Доцільність використання методики незакінчених речень у межах дослідження обґрунтовується тим, що у вербальних продовженнях респондентів часто відображаються провідні цілі та об'єкти, які фактично конкретизують їхні потреби. Теоретичною основою такого підходу є положення Ж. Нюттена про мотиваційну роль об'єкта потреби [цит. за 22].

Крім того, дана методика є ефективною для виявлення невідповідностей між рольовими вимогами та індивідуальними можливостями особистості, зумовленими її характерологічними особливостями.

Таким чином, аналіз психомалюнків здійснювався індивідуально. У випадках, коли виявлені в малюнках особливості підтверджувалися результатами інших методик, вони використовувалися як орієнтири для подальшої індивідуальної роботи з адаптації.

В роботі реабілітаційних центрів, на базі яких проводилося наше

дослідження, головна задача була спрямована на необхідність сформувати у військовослужбовця позицію активного дослідника власного внутрішнього світу, що передбачало поєднання діяльності лікарів, реабілітологів із психокорекційною взаємодією психолога. У цьому контексті проєктивний малюнок виконував також функцію наочної ілюстрації внутрішніх психологічних суперечностей особистості військовослужбовця.

Загалом у значній частині проаналізованих малюнків було виявлено символічне зображення знака «?», що може розглядатися як відображення невизначеності, внутрішніх сумнівів та пошуку особистісних орієнтирів.

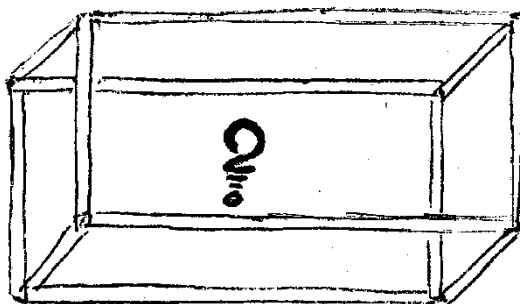

Рис.3.6. "Я у сьогодні" (Я - той, хто не знає власних психічних ресурсів)

АВТОПОРТРЕТ

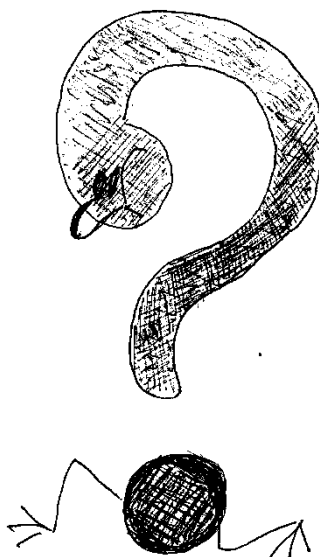
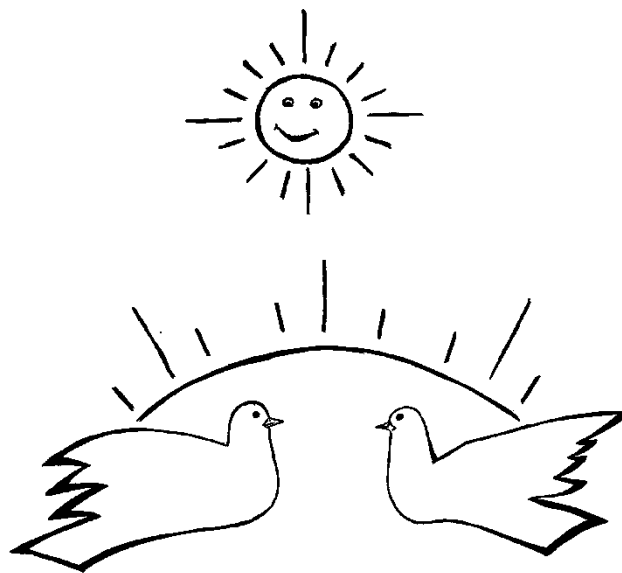

Рис.3.7."Я у сьогодні – автопортрет (Я не знаю свого внутрішнього світу).

Всі тенденції підтверджують інтерес військовослужбовців до свого внутрішнього світу і активний процес самопізнання себе в період реабілітації, необхідність професійної психологічної допомоги, сприятливої самопізнанню і вольовому розвитку особистості.

ВІДДАНІСТЬ

Рис.3.8 "Мій девіз"

Таке поєднання вербального матеріалу та образних репрезентацій виявляється особливо продуктивним у процесі дослідження внутрішнього світу військовослужбовців, оскільки дозволяє отримати більш цілісне уявлення про їхні особистісні особливості.

Під час аналізу психомалюнків увага зосереджувалася на низці соціально-психологічних характеристик, зокрема на майбутній професійній спрямованості військовослужбовців та їх життєвих перспективах. Важливим аспектом виступало визначення того, як вони суб'єктивно сприймають теперішній етап життя: як період, що сприяє особистісному розвитку, чи як проміжний відрізок, який необхідно просто «пережити» на шляху до майбутньої мети. У другому випадку можливості для саморозвитку істотно звужуються, оскільки військовослужбовець не повною мірою використовує

ресурси, які надає йому перебування у реабілітаційному центрі.

Загалом на всіх етапах реабілітації позитивна динаміка ставлення військовослужбовців до необхідності психологічної адаптації значною мірою пов'язана з усвідомленням взаємозв'язку між особистісними характеристиками, уявленням про власне «Я» та можливостями майбутньої розвитку.

Дослідження особливостей особистості військовослужбовців різних груп показало необхідність удосконалення адаптаційного процесу шляхом поєднання загальних і індивідуальних форм роботи, спрямованих на корекцію особистісних особливостей і створення умов для конструктивного розвитку військовуослужбовців у процесі реабілітації та психологічної адаптації.

Висновки до розділу 3

В емпіричному дослідженні прийняли участь військовослужбовці двох груп – експериментальну групу склали демобілізовані військовослужбовці, які проходять фізичну та психологічну реабілітацію в центрах «RECOVERY» та «Ветеран Хаб». Контрольну групу склали військовослужбовці Бригади імені Лицарів Зимнього Походу

Проведено порівняльний аналіз особливостей нервової системи, характерологічних рис та соціально-поведінкових характеристик військовослужбовців контрольної групи та трьох підгруп демобілізованих: психологічно пасивних, психологічно активних і дезадаптованих.

Представлені показники дозволяють простежити як загальні тенденції, так і специфічні відмінності між групами, що є важливим для розуміння психологічних наслідків демобілізації.

Передусім звертає на себе увагу суттєве зростання показників слабкості нервової системи у психологічно пасивних (87%) порівняно з контрольною групою (46%). Це свідчить про знижену стресостійкість, підвищену

виснажуваність та вразливість до психоемоційних навантажень. У психологічно активних та дезадаптованих ці показники нижчі, однак також перевищують або співвідносяться з контрольною групою, що вказує на загальну тенденцію ослаблення нервових процесів у демобілізованих.

Аналогічна ситуація спостерігається щодо нейротизму: його найвищі значення зафіксовано у психологічно пасивних (91%) і психологічно активних (82%), що свідчить про емоційну нестабільність, тривожність і схильність до внутрішніх переживань. У дезадаптованих цей показник майже відповідає контрольному рівню, однак у поєднанні з іншими характеристиками набуває специфічного значення.

Показники екстраверсії демонструють цікаву диференціацію: найвищі значення мають психологічно активні (70%) та дезадаптовані (65%), що може свідчити про їхню соціальну активність, але не обов'язково про ефективність взаємодії. Психологічно пасивні, навпаки, демонструють нижчий рівень екстраверсії, що узгоджується з їхньою замкнутістю та схильністю до уникання соціальних контактів.

Суттєві відмінності виявлено за шкалами сензитивності та екзальтованості: найвищі показники характерні для психологічно пасивних (85% і 88% відповідно), що вказує на підвищену емоційну чутливість, вразливість та нестійкість емоційних реакцій. У психологічно активних ці показники також високі, тоді як у дезадаптованих — значно нижчі, що може свідчити про певне емоційне «огрубіння» або зниження чутливості.

Гіпертимність, як показник активності та оптимістичності, найяскравіше виражена у психологічно активних (89%) та дезадаптованих (73%), тоді як у психологічно пасивних вона суттєво нижча. Натомість дистимність (схильність до зниженого настрою) найбільш виражена у психологічно пасивних (78%), що підкреслює їхню схильність до пригнічених емоційних станів.

Показники циклотимності та збудливості свідчать про емоційну нестабільність усіх груп демобілізованих, особливо психологічно пасивних і

активних. Водночас демонстративність значно вища у психологічно активних (79%) та дезадаптованих (72%), що може вказувати на потребу визнання, схильність до самопрезентації або компенсаторні механізми.

Особливу увагу привертають соціально-психологічні показники. Так, несформованість вольових якостей найбільш виражена у психологічно пасивних (86%), що пояснює їхню низьку активність та труднощі у подоланні життєвих труднощів. Натомість у дезадаптованих цей показник є найнижчим (43%), що може свідчити не про сформованість волі, а про інші механізми поведінки, зокрема імпульсивність.

Негативні звички найбільш поширені серед психологічно активних (79%) та дезадаптованих (77%), що може бути формою зняття напруги або проявом асоціальної спрямованості. Остання, до речі, має найвищі значення саме у дезадаптованих (87%), що є ключовою ознакою їхнього психологічного стану.

Нерозвиненість комунікативних навичок найбільш характерна для психологічно пасивних (72%), що узгоджується з їхньою соціальною ізоляцією. У дезадаптованих цей показник нижчий, однак у поєднанні з високою асоціальністю це може свідчити про викривлений характер комунікації.

Неадекватність самооцінки найвища у дезадаптованих (83%), що вказує на глибокі особистісні дисгармонії. Також саме ця група демонструє найвищі показники бездуховності (80%), що може свідчити про ціннісну дезорієнтацію.

Інтерпретація психомалюнків здійснювалася з акцентом на їхній смисловий контекст: аналізувалися сюжет, образи, способи побудови зображення, емоційне наповнення, а також їх осмислення самим автором і дослідником. Отримані результати співвідносилися з даними інших психодіагностичних методик, що підвищувало їх надійність і валідність, а також доповнювалися інтерпретаціями у межах перевірених семантичних тестових підходів.

Опрацьований емпіричний матеріал дав змогу виокремити характерні

для військовослужбовців образи, за допомогою яких вони опосередковано репрезентують власний «Я-образ».

У значної частини досліджуваних (понад половини) у малюнках простежуються символічні елементи невизначеності, які відображають внутрішні сумніви щодо питання «Хто я?», а також тривожність і невизначеність стосовно майбутнього, зокрема вибору цивільної професії та життєвих перспектив після демобілізації.

На основі аналізу психомалюнків опосередковано оцінювали професійну спрямованість військовослужбовців та їх орієнтацію на подальше цивільне життя, що дозволяло зробити висновки щодо їхніх життєвих планів і професійних намірів у майбутньому.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено ґрунтовний теоретичний аналіз проблеми особистісного потенціалу та його структурних складових у межах сучасних психологічних концепцій. Узагальнення наукових праць показало, що поняття «потенціал особистості» є складним, багатовимірним і міждисциплінарним феноменом, який розглядається як система взаємопов'язаних індивідуально- та соціально-психологічних характеристик, що активізуються в діяльності та забезпечують її результативність. Встановлено, що в сучасній психологічній науці відсутній єдиний підхід до визначення структури потенціалу особистості. Водночас більшість дослідників погоджуються з його багаторівневою організацією та виокремлюють різні функціональні різновиди, зокрема психологічний, самоактуалізаційний, інноваційний, творчий, морально-етичний та інші. Кожен із цих компонентів відображає окремий вимір розвитку особистості та виконує специфічні регулятивні й ресурсні функції у поведінці та діяльності людини. Аналіз наукових підходів дає підстави розглядати потенціал особистості як цілісну інтегровану систему, у якій взаємодіють мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові та ціннісно-сміслові компоненти. Узгодженість їх функціонування значною мірою визначає рівень адаптації, ефективність діяльності та успішність самореалізації особистості в різних сферах життєдіяльності. Окремо наголошується, що в сучасних дослідженнях недостатньо повно розкривається цілісний характер потенціалу особистості, особливо в умовах соціальних трансформацій та зростання вимог до адаптаційних можливостей людини. У зв'язку з цим обґрунтовується доцільність розгляду адаптаційного потенціалу як інтегративного утворення, що поєднує як індивідні, так і особистісні ресурси.

2. У дослідженні було обрано обмежене коло методів, до якого увійшли: аналіз документальних матеріалів, психодіагностичні методики (тестування та анкетування), індивідуальна бесіда, а також спостереження. Обробка емпіричних даних здійснювалася із застосуванням як кількісних, так

і якісних підходів, доповнених структурним і системним аналізом.

3. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що:

- психологічно пасивні військовослужбовці характеризуються емоційною вразливістю, високим рівнем тривожності, слабкістю нервової системи, низькою соціальною активністю та несформованістю волевих якостей;
- психологічно активні демонструють поєднання високої активності з емоційною нестабільністю, схильністю до демонстративності та наявністю негативних звичок;
- дезадаптовані військовослужбовці мають найбільш виражені ознаки особистісної деформації: асоціальну спрямованість, неадекватну самооцінку, високий рівень збудливості та схильність до негативних поведінкових проявів.

Таким чином, результати свідчать про наявність суттєвих психологічних відмінностей між групами, що підтверджує необхідність диференційованого підходу до психологічної реабілітації та адаптації серед демобілізованих військовослужбовців.

3. Інтерпретація психомалюнків здійснювалася з акцентом на їхній смисловий контекст: аналізувалися сюжет, образи, способи побудови зображення, емоційне наповнення, а також їх осмислення самим автором і дослідником. Отримані результати співвідносилися з даними інших психодіагностичних методик, що підвищувало їх надійність і валідність, а також доповнювалися інтерпретаціями у межах перевірених семантичних тестових підходів.

Опрацьований емпіричний матеріал дав змогу виокремити характерні для військовослужбовців образи, за допомогою яких вони опосередковано репрезентують власний «Я-образ».

У значної частини досліджуваних (понад половини) у малюнках простежуються символічні елементи невизначеності, які відображають внутрішні сумніви щодо питання «Хто я?», а також тривожність і

невизначеність стосовно майбутнього, зокрема вибору цивільної професії та життєвих перспектив після демобілізації.

На основі аналізу психомалюнків опосередковано оцінювали професійну спрямованість військовослужбовців та їх орієнтацію на подальше цивільне життя, що дозволяло зробити висновки щодо їхніх життєвих планів і професійних намірів у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми психогігієни та психопрофілактики у військових частинах та підрозділах. Методичний посібник для командирів, офіцерів виховної роботи та лікарів. –Одеса: УВР Од.ВО, 2021. – 94с.
2. Антонова О.Г., Домашевська О.П. Соціальна ситуація розвитку і особливості дітей, позбавлених батьківської опіки //Психологія –К., 2021 –Вип. 36 –С.50-54.
3. Баранов В.В., Похлебка І.О. Дослідження біографії девіантного підлітка як один з прийомів вивчення причин його десоціалізації //Практична психологія та соціальна робота. 2021. -N9. –С.43-44.
4. Бех І.Д. Від волі до особистості. -К.: Україна-Віта, 2025. –480с.
5. Бех І.Д. Довільна поведінка особистості //Вища школа, 2021. -N5. С.13-25.
6. Бех І.Д. Довільна поведінка школярів як мета виховання //Рідна школа, 2023. -N9. -С.17-28.
7. Борисюк А.С. Особливості соціальної адаптації молоді в сучасних умовах: монографія. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2021. 540 с. С. 335-356.
8. Ващенко І.В., Власова О.І., Данилюк І.В., Щербина В.Л. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку адаптивності цілісної особистості в контексті соціально-економічних криз. Психологія і особистість, 2023. № 2 (10). Ч. 1. С. 116-127.
9. Ващенко І.В. Психологічна допомога молоді при адаптаційних розладах та відхиленнях у поведінці. Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного ун-ту ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (47). Т. 1. С. 160-170.

10. Власенко Ю.О. Психологічні особливості індивідуальних інноваційних стратегій. Збірник наукових праць НПУ ім. М.П. Драгоманова № 14. Київ. 2021. С. 16-20.
11. Глушкова Т.О. Профілактика суїцидів у військових частинах //Практична психологія та соціальна робота. 2020. -N2. –С. 27-28.
12. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія Українського війська (1917-2025). Львів: Світ, 2026. -Т.1 –766 с, -Т.2 –840 с.
13. Грінченко Б.С. Словар української мови. В 4-х томах. К.: Либідь, 2023. Т. –С.20-119.
14. Гуменюк Г. В. Психологічний простір професійного самоздійснення особистості як предмет дослідження Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. К., 2024. Т. XVI. част. 1,2. С. 299-310.
15. Деревянко С.П. Взаємодія емоцій і перцептивно-когнітивних функцій в процесі соціально-психологічної адаптації особистості. Проблеми загальної та педагогічної психології : [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / наук. ред. Максименко С.Д.]. К.: «ГНОЗІС», 2006. Т. VIII. Вип. 7. С. 148-156.
16. Духневич В.Н. Профілактика суїцидів у військових частинах //Практична психологія та соціальна робота. 2021. -N1. –С. 19-27.
17. Ковалевська Ю.М. Визначення та корекція ранніх форм девіантної поведінки. Харків: Університет внутрішніх справ, 2023. –130 с.
18. Крип'якевич І. Всесвітня історія. У 3-х книгах. Книга 1. -К: Либідь, 2021. – 462 с.
19. Литвиненко О.Д. Внутрішня структура адаптаційного потенціалу як системи адаптивностей / О.Д. Литвиненко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія : Психологія. – Острог : Вид-во НаУОА, 2022. – № 3. – С. 59-64.
20. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. –К.: НДІП, 2022. –89 с.

21. Методика вивчення індивідуально-психологічних якостей військовослужбовця. За ред. Мажаровського В.М. –Одеса: УВВР, 2021. –96 с.
22. Моргун В.Ф. Психоаналіз і багатомірність особистості //Психологія на грані тисячоліть. –К.: Тези наукової конференції, 2022. –С.510-518.
23. Моргун В.Ф. Концепція багатомірного розвитку особистості та її застосування //Філософська думка 2023. -№2. –С.27-40.
24. Моргун В.Ф. Деліквентний підліток. -Полтава: вид. ПГІ, 2021. –171 с.
25. М'ясоїд П.А. Загальна психологія. Навчальний посібник. –К.: Вища школа, 2020, -479 с.
26. Основи психології. /За ред. О.В. Киричука, В.А.Роменця. 2-ге видання. –К.: Либідь, 2024. –С. 208-210.
27. Панок В., Титаренко Т., Цепельова Н. Основи практичної психології. –К.: Либідь, 2021. –533 с.
28. Психологічний мінімум вивчення особи військовослужбовця. Львів: УВР ПрикВО, 2021. –127 с.
29. Роменець В. А. Історія психології ХІХ-початкуХХ століття. –К.: Либідь, 2023. -С.364-365.
30. Скоромний А.О., Шевченко К.В. Психологічні аспекти нервово-психічної нестійкості в системі професійного відбору до вищого навчального закладу та адаптації до умов ВВНЗ //Навчально-виховний процес: методика, досвід, проблеми: Науково - методичний збірник. ХВУ, 2023.-№1, -С.17-25.
31. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології. –К.: Вища школа, 2021. –198 с.
32. Хомик В.С. Психологічне здоров'я особистості. Структурно-феноменологічний підхід //Практична психологія та соціальна робота 2023. - N5. –С.31-37.
33. Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 2022. -190 с.
34. Altricher. H. Das Wesen der Soldaterziehung. – Berlin: WDD, 1935. –

139 S.

35. Bandura A. Aggression: a Social Learning Analysis. -N.Y, 1973. –409 p.
36. Bilby R.W and Posterski D.C. The Emerging Generation: An Inside Look at Canada's Teenager. Toronto: Irvin, 1985. –379 p.
37. Brinner R. The Neglect and Importance of Emotion of Work //European of Work and Organisational Psychology. 1999. №8. P. 323-346.
38. Coleman F.C. and Herdry L. The Nature of Ado Lescence. New York: Rouledge, 1990. –711 p.
39. Devis P.D. Personality Change. Metatheorias and Alternatives //Personality change. Washington: APA, 1994. –P. 85-119.
40. Eysenk H.Y. The Structure of Human Personality. London, 1971. – 231 p.
41. Hoffman.E. The Stamp. –NY.:Freeman, 1964. –365 p.
42. Feidman S.S. and Elliot G.R. At the Thershold: the Developing Adolescent. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1990. –407 p.
43. Rodgers. C.R. Client-centered Therapy. –Boston: Houghthon mifflin, 1973, P. 15-18.